

**MUHÂKEMETÜ'L-LUGATEYN'İN VELED ÇELEBİ İZBUDAK
TARAFINDAN OSMANLI TÜRKÇESİNE YAPILAN ÇEVİRİSİ**
TRANSLATION OF MUHAKEMETÜ'L-LUGATEYN INTO OTTOMAN
TURKISH BY VELED ÇELEBİ İZBUDAK

SEVGİ YAVUZ ODUNCU

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı
Dr., Republic of Türkiye Ministry of National Education

sevgiyavuzoduncu@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-2334-0190>

BURCU SEVDENUR ÖZCAN

Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
*Res. Assist., Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language
and Literature*

burcu.ozcan@istanbul.edu.tr

 <https://orcid.org/0009-0008-4821-2762>

Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi-Journal of Turkish Language and Literature
TÜRKDED-11, Aralık-December 2025 Rize

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 04.11.2025

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 26.12.2025

Sayfa-*Pages*: 205-233.

Atıf/Citation: Yavuz Oduncu, Sevgi; Özcan, Burcu Sevdener (2025), “Muhâkemetü'l-Lugateyn'in Veled Çelebi İzbudak Tarafından Osmanlı Türkçesine Yapılan Çevirisi” *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 6/2: 205-233.

MUHÂKEMETÜ'L-LUGATEYN'İN VELED ÇELEBİ İZBUDAK TARAFINDAN OSMANLI TÜRKÇESİNE YAPILAN ÇEVİRİSİ

Sevgi Yavuz ODUNCU
Burcu Sevdener ÖZCAN

Özet

Türk dili tarihinin en önemli ve etkileyici eserlerinden biri kabul edilen *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Ali Şîr Nevâyî tarafından 905/1499 yılında kaleme alınmıştır. Nevâyî, bu eserinde Türkçenin Farsçaya kıyasla geri kalmadığını, hatta söz varlığı, ifade gücü, ses zenginliği ve anlatım inceliği bakımından birçok yönden üstün bir dil olduğunu ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu yönüyle *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, yalnızca bir dil karşılaştırması değil, aynı zamanda Türk kimliğinin, edebî estetik anlayışının ve dil bilincinin XV. yüzyıldaki entelektüel yansımalarını gösteren önemli bir kültür ve düşünce belgesi niteliğindedir. Eser üzerine yapılan ilk sistematik ve bilimsel incelemeler 19. yüzyılda Batılı şarkiyatçılar tarafından gerçekleştirilmiş; bu çalışmalar, Türk dilinin tarihsel gelişimi açısından esere duyulan akademik ilgiyi artırmıştır. Türkiye'de ise *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in ilk tanıtımı 1889 yılında *Nilüfer Dergisi* aracılığıyla özet hâlinde yapılmış, ardından 1897'de Veled Çelebi İzbudak tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilerek İkdâm Matbaası'nda kitap olarak yayımlanmıştır. Bu makalede, Nevâyî'nin söz konusu eserinin İzbudak tarafından gerçekleştirilen Osmanlıca çevirisinin Arap harfli metni esas alınarak Latin harflerine aktarımı yapılmakta, böylece bu önemli eserin Osmanlı Türkçesine yapılan çevirisi araştırmacıların dikkatine sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn, Veled Çelebi İzbudak, Osmanlı Türkçesi, Çağatay Türkçesi.

TRANSLATION OF MUHAKEMETÜ'L-LUGATEYN INTO OTTOMAN TURKISH BY VELED ÇELEBİ İZBUDAK

Abstract

Muhakemetü'l-Lugateyn (The Judgement Between the Two Languages), regarded as one of the most significant and influential works in the history of the Turkish language, was written by Ali Şîr Nevai in 905/1499. In this work, Nevai aims to demonstrate that the Turkish language is by no means inferior to Persian; on the contrary, it surpasses Persian in many respects, including vocabulary richness, expressive power, phonetic diversity, and stylistic refinement. In this regard, *Muhakemetü'l-Lugateyn* is not merely a linguistic comparison but also a remarkable cultural and intellectual document that reflects the notions of Turkish identity, literary aesthetics, and linguistic consciousness in the fifteenth century. The first systematic and scholarly studies on the work were carried out by Western Orientalists in the nineteenth century, contributing significantly to the growing academic interest in the historical development of the Turkish language. In Turkey, the first introduction of *Muhakemetü'l-Lugateyn* appeared in 1889 as a summarized version published in *Nilüfer Magazine*, followed by Veled Çelebi İzbudak's Ottoman Turkish translation, which was printed as a book by İkdâm Press in 1897. This article is based on the Arabic-script

Ottoman Turkish version of Nevai's work translated by İzbudak and presents its transcription into Latin script. In doing so, it brings this crucial translation of *Muhakemetü'l-*

Lugateyn to the attention of contemporary researchers interested in Turkish linguistic and cultural history.

Key Words: Ali Şir Nevai, *Muhakemetü'l-Lugateyn*, Veled Çelebi İzbudak, Ottoman Turkish, Chagatai Turkish

Giriş

Muhâkemetü'l-Lugateyn, Alî Şîr Nevâyî'nin 905/1499 yılında yani ölümüne iki seneden az bir süre kaldığı bir zamanda yazdığı eseridir. Nevâyî, yaşadığı dönemde Türkçenin Farsçadan geri kalmadığını hatta eserde örneklediği şekilde birçok açıdan Farsçadan üstün olduğunu göstermek amacıyla bu eseri kaleme almıştır. *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de öncelikle Türkçedeki 100 fiilin anlamını karşılayacak kelimelerin bulunmadığını, Türkçe kelimelerdeki çok anlamlılığı, çeşitli ekler ve yapılar vasıtasıyla Türkçede farklı kelime üretmekteki kolaylığı vurgulayarak Türkçenin güzel söz söyleme açısından şiire uygunluğunu belirtir. Bu hususlar Nevâyî tarafından belirtilmemiş olsa da *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in muhtevâ bakımından birinci kısmını oluşturmaktadır.

İkinci kısım Nevâyî'nin, bu kadar önemli ve güçlü bir dilin şair ve edipler tarafından tercih edilmemesi sebebiyle “metruk” bir hale düştüğünü hatta kendisinin de ilk gençlik yıllarında Fars diliyle eserler verdiğini ancak aklı ermeye ve Türk dilinin zenginliğini fark etmeye başladığı andan itibaren Türk dilinde kalem oynattığını dile getirip *Garâyibü's-Sıgar*'dan başlayarak *Mîzânü'l-Evzan* adlı eserine kadar olan tüm Türkçe eserlerini tanıttığı bölümdür.

Eserin üçüncü kısmı ise kendisinin Türk dilinde şiir söyleme tercihinin Fars dilinde şiir söyleme hususundaki yetersizliğinden kaynaklandığının düşünülmemesi gerektiğini, on beş yaşından kırk yaşına kadar başta Emîr Hüsrev Dihlevî olmak üzere önemli Fars şairlerini dikkatle okuduğunu, incelediğini ve ezberlediğini, onlara nazireler kaleme aldığını açıkladığı ve şiirlerinin güzelliği üzerine gördüğü takdirin örneklerini verdiği bölümdür. Onu takdir edenler içerisinde büyük saygı ve muhabbet duyduğu Molla Câmî'ye ayrıca yer vererek onun *Risâle* adlı eserinde kendisinden övgüyle bahsettiğini söyler.

Son kısımda Nevâyî, Türkler arasında meşhur Arap ve Fars şairleri kadar büyük bir ismin çıkmadığını ancak Sultan Hüseyin Baykara'nın saltanat döneminde Türkçe söyleyişe önem vermesi ve sultanın da iyi ve kudretli bir şair olması sebebiyle Türkçe divan tedvininin arttığını belirterek eserine bu ismi verme sebebini açıklar

Edebiyat tarihi ve dil araştırmaları açısından oldukça kıymetli bilgiler içeren *Muhâkemetü'l-Lugateyn* üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan ilki 1841 yılında Etienne-Marc Quatremère tarafından yapılmış (Quatremère 1841), ardından Quatremère, Fransa Milli Kütüphanesindeki (Bibliothèque Nationale de France) nüshanın metnini Fransızca çevirisiyle birlikte yayımlamıştır (Quatremère 1845). 1862 yılında ise Ármín Vámbéry Budapeşte'de Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi Doğu Koleksiyonu'nda (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjtemény) yer alan nüsha üzerine yaptığı Macarca çeviriyi yayımlamıştır (Vámbéry 1862).

Eser ülkemizde ilk defa 1889 yılında Bursa'da faaliyet gösteren Nilüfer Dergisi'nin 37.-40. sayıları arası özet halinde tefrika edilmiş; 1897 yılında ise İkdâm Matbaası'nda Veled Çelebi İzbudak'ın çevirisiyle kitap olarak yayımlanmıştır (İzbudak 1897). İzbudak'ın Çağatay Türkçesi metni ile kendi yapmış olduğu Osmanlı Türkçesi çevirisine yer verdiği eserin başında ayrıca Mösyö Belin'in “Notice Biographique et Littéraire Sur Mir Ali-Chir-Névâî” isimli Nevâyî biyografisine (Belin 1861) Necib Âsım'ın yapmış olduğu Türkçe tercüme yer almaktadır. Çeşitli

dillere ve lehçelere tercüme edilen *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'i 1925 yılında Abdülhakim Gulmuhammedov Arap harfleriyle Türkmenceye aktarmıştır (Gulmuhammedov 1925). Usûl-i cedîd alfabesiyle basılmış olması bakımından önemli olan bu çalışmanın giriş kısmında Nevâyî'ye kadar gelen Türkî halkların dilleri konusuna değinilmiş; Nevâyî'nin hayatı ve eseri hakkında bilgi verilip eser hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır.

1940 yılında eser, Parsa Şamsiyev ve Âlim Usman tarafından Latin harfleriyle yayımlanmış ve bu yayımda eserin Özbekçeye aktarımına yer verilmiştir (Şamsiyev ve Usman 1940). *Muhâkemetü'l Lugateyn* 1941 yılında İshak Refet Işıtman'ın Türkiye Türkçesine çevirisiyle neşredilmiş (Işıtman 1941), 1948 yılında ise Tourkhan Gandjei tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir (Gandjei 1948). Robert Devereux öncesinde iki makale halinde neşrettiği çalışmasını 1966 yılında kitap haline getirmiş (Devereux 1966) ve kitapta *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in Çağatay Türkçesi metni ile İngilizceye tercümesine yer vermiştir.

Eserin ülkemizde Latin harfleriyle yapılan ilk neşri, Agâh Sırrı Levend'in Ali Şîr Nevâyî hakkındaki çalışmasının “*Divanlar ile Hamsesi Dışındaki Eserler*” başlığını taşıyan son cildinde yer almaktadır (Levend 1968).

Alla Malehova, “*Sujdeniye O Dvuh Yazıkah*” adıyla eseri Rusçaya tercüme etmiştir (Malehova 1970). Eserin bir neşri de Muhammed Yakub Vahidî tarafından 1984 yılında Afganistan'da yapılmıştır (Vahidî 1984). Hemit Tömür ve Abdurup Polat, “*İkki Til Münazarası*” başlığıyla eseri Uygurcaya tercüme ederek sözlüğüyle birlikte neşretmişlerdir (Tömür ve Polat 1988). 1996 yılında F. Sema Barutçu Özönder *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'i; metin, dil incelemesi çeviriyazılı metin, diliçi çeviri, çeşitli notlar ve bir yazmasının tıpkıbasımıyla birlikte yayınlamıştır (Özönder 1996).

Suyuma Ganiyeva; Parsa Şamsiyev'in yaptığı Özbekçe tercümeden faydalanarak 2000 yılında eseri, “*Alişir Navoiy Mükemmel Eserler Toplamı*” isimli yayında, kendi açıklamalarıyla birlikte neşretmiştir (Ganiyeva 2000). Eserin metni üzerine 2009 yılında Muhammedzade Sıddık tarafından yapılan kapsamlı bir çalışma mevcuttur (Sıddık 2009). Kasımcı Sadıkov tarafından 2017'de (Sadıkov 2017), Yusuf Tursunov tarafından 2021 yılında (Tursunov 2021) olmak üzere eserin yakın tarihte Taşkent'te yapılmış iki neşri daha vardır. Şairin doğumunun 580. yıl dönümü sebebiyle, yine 2021 yılında Saadet Örmeci tarafından “*Ali Şîr Nevâî ve Muhâkemetü'l-Lugateyn*” isimli bir çalışma hazırlanmıştır (Örmeci 2021).

Saidbek Boltabayev “*Muhâkemetü'l-Lugateyn Eserinin Ankara Nüshası*” isimli makalesinde (Boltabayev 2025) eser üzerinde yapılan çalışmaları detaylı şekilde anlatan giriş bölümünün ardından, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in nüshalarını tanıtmakta ve Ankara nüshasını çeşitli yönleriyle incelemektedir.

Eser hakkında ulaşılabilecek dijital kaynaklar; TDV İslam Ansiklopedisi'nde yer alan Günay Kut'un yazmış olduğu “Ali Şîr Nevâî” (Kut 1989) ve A. Azmi Bilgin'in “*Muhâkemetü'l-Lugateyn*” maddeleri (Bilgin 2020) ile, Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü'nde Tanju Seyhan'ın hazırladığı “*Muhâkemetü'l-Lugateyn (Nevâyî)*” başlıklı maddesidir (Seyhan 2022). Yine Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü'nde Jülide Erken'in hazırlamış olduğu “*Muhâkemetü'l-Lugateyn (Velet Çelebi İzbudak)*” maddesi (Erken 2021), neşrini yaptığımız bu metinle ilgilidir.

Bu makalede ise *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'in Veled Çelebi İzbudak tarafından yapılan ve 1897 yılında İkdâm Matbaası'nda basılan Osmanlı Türkçesine çevirisi aşağıda ayrıntılarına değindiğimiz usulle günümüz harflerine aktarılacaktır.

Muhâkemetü'l-Lugateyn'in Osmanlı Türkçesine Çevirisi

Muhâkemetü'l-Lugateyn'in Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine ilk çevirisi yukarıda da bahsi geçtiği üzere ilk kez Veled Çelebi İzbudak tarafından yapılmıştır. 1869-1953 yılları arasında yaşamış Veled Çelebi İzbudak, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş dönemine hem maneviyat hem de entelektüel yönüyle dikkat çeken yazar, şair ve düşünür isimlerdendir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin soyundan geldiği için “Çelebi” ünvanını taşıyan ve çocukluğundan itibaren tasavvufî dünya ile tanışan İzbudak şiir ve edebiyata ilgi duymuş; eğitim hayatından sonra İslami ilimler, klasik Türk edebiyatı ve tasavvuf edebiyatı üzerine çalışmalar yapmıştır (Kara 2001). Türkçülüğe ve Türk diline gönül veren Veled Çelebi, “Türk Derneği” adlı ilmî bir cemiyetin kuruluşuna öncülük etmiş ve Türk dili ve edebiyatıyla ilgili çok kıymetli eserler vermiştir (Akar 1999). Dönemine ait sözcükleri, alfabetik sırayla açıkladığı ve bu açıklamaları atasözleri, deyimler, klasik edebiyat ile halk edebiyatından şiirlerle süslediği 12 ciltlik *Türk Dili Lügati* ve Türkçenin imlası ile ses, köken, anlam ve şekil bilgileri üzere bilgiler verdiği *Türk Diline Medhal* adlı eserlerini Türk Derneği döneminde kaleme almış (Efendioğlu 2010), Ali Şîr Nevâyî'nin *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eserinin hem metnini hem de Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine yapılan ilk çevirisini de bu dönemde hazırlamıştır. 1897 yılında İkdâm Matbaası'nda basılan bu eserin baş tarafında Fransız diplomat ve şarkiyatçı François Alphonse Belin'in kaleme aldığı Nevâyî Biyografisi'nin Necib Asım tarafından Türkçe'ye yapılan tercümesi de bulunmaktadır. Belin'in Nevâyî Biyografisini'nin Necib Asım tercümesi yakın zamanda Prof. Dr. Mücahit Kaçar tarafından yayımlanmıştır (Kaçar 2025).

Çalışmamızda Veled Çelebi İzbudak'ın hazırladığı *Muhâkemetü'l-Lugateyn'in* Osmanlı Türkçesine çevirisi yeni harflere aktarılmıştır. Günümüz okuyucusunun metni daha kolay anlayabilmesi için hafif transkripsiyonlu neşir yöntemi bu yazıya tatbik edilmiş ancak Veled Çelebi'nin *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'den aynen aldığı kelime ve şiirlerde farklı bir uygulamaya gidilmiştir. Çalışmamızda uyguladığımız yöntem şu şekilde açıklanabilir:

- Veled Çelebi'nin Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine çevirisini içeren kısımlarda Arapça ve Farsça kelimelerin yazımında transkripsiyon alfabesi kullanılmamış, sadece uzun ünlüler gösterilmiştir. Hemze ve ayn için de apostrof (') işareti tercih edilmiş, bu da ancak bu harflerin kelimelerin orta hecelerinde vurgulu okundukları durumda gösterilmiştir. Örneğin te'kîd, te'lîf, san'at gibi kelimelerde gösterilmişken maânî, muarrâ, şuarâ gibi kelimelerde gösterilmemiştir.
- Türkçe eklerin seslendirilmesinde ve yazımında günümüzdeki şekilleri tercih edilmiştir: görüldüğü> görüldüğü, olduğu> olduğu, kılmışdır>kılmıştır.
- Türkçede kapalı e olarak ifade edilen ve “gece, etmiş” gibi kelimelerde görülen ses yerine günümüz seslendirmesine uygun olan e sesi tercih edilmiştir: gece, etmiş.
- Bazı kelimelerde bulunan ve Eski Türkçedeki halleri günümüzde değişen kelimelerin yazımında günümüz seslendirmesi esas alınmıştır: tag>dağ, tolâyı> dolay, diger> diğer, içün> için, öğren-> öğren-, anlar>onlar.
- Ancak Veled Çelebi İzbudak'ın Çağatay Türkçesinden tercüme edip müdahalede bulunduğu şiirler dışında, Nevâyî'den aynen aldığı kelime ve şiir örneklerinde kapalı e sesi ile nazal ı sesi gösterilmiştir.
- Bazı Farsça kelimeler ile Arapça tamlama olduğu halde dilimizde kalıplaşmış olan kelimelerin yazımında Farsça yazımları ya da Arapça tamlama kuralları terk

edilmiştir: fevka'l-‘âde: fevkalâde, binâe'n-aleyh>binaenaleyh, şeyhü'l-islâm>şeyhülislâm.

- Veled Çelebi İzbudak'ın çeviri ve notlarıyla karışmaması için bizim tarafımızdan çevirisi verilen Arapça ayet ve hadisler ile Farsça şiirler ve eklediğimiz tüm açıklama ve notlar köşeli parentez [] içerisinde sunulmuştur. Orijinal metinde kullanılan yuvarlak parantez işaretleri () ise tırnak işaretine “ ” çevrilmiştir.¹
- Orijinal metinde Veled Çelebi İzbudak'ın yaptığı ve dipnotta verilmiş şiir çevirileri bu yayında ilgili beyitlerin altında tırnak işareti içerisinde verilmiştir.
- Çağatay Türkçesine ait kelimelerde Veled Çelebi İzbudak'ın okunuşu esas alınmış ancak orijinal metne göre var olan yanlış okunuşların doğrusu dipnotlarda köşeli parentez [] ile gösterilmiştir.

MUHÂKEMETÜ'L-LUGATEYN

Bismillâhi 'r-rahmâni 'r-rahîm

*Elhamdülillâhi imtâze 'l-insâne ale 's-sâiri 'l-mahlûkâti bişerefi 'n-nutki ve 'l-lisâni ve izhara min 'uzûbeti lisânihi ve halâvati beya 'nihi sükra 'ş-şükri ve şehide 'ş-şuhûdi ve 'l-imtinâni*²

Rubâî

Ey sözle kılan binâ-yı kevne âgâz
İnsanı arada eyleyen mahrem-i râz
Çün “kûn fe yekûn” levhine olmakla tırâz
Ettin anı cümleden sühânla mümtâz

Subhânallah! Ne kudret-i kâmilemdir kim insâna “*Hamiret tıynetihî 'l-Âdem biyedî erba 'in sabâhan*”³ âyet-i kerîmesi mazmûnî üzere “*Alleme 'l-esmae külleha*”⁴ kâbiliyyeti verdi. Ve onu “*El-Mütekellim*” ismi mazharı kıldı. O dahi bu mazhariyyet şerefiyle cemî'-i mahlûkâta ser-firâz oldu. Ve bu teşrîf ile cümlesinden imtiyâz buldu.

Rubâî

Vaktâ ki bu âlemi yarattı Mâ'bûd
Bi'l-cümle mükevvenâta bahş etti vücûd
İnsân idi maksûd ki oldu mevcûd
İnsânlardan da fahr-ı âlem maksûd

Bir mütekellimdir ki Arap fusahâsı belâgat gülbângini sipihr gülşeninden aşırdığı hengâmda onun bülbül nutku “*Ene efsah*”⁵ terennümü ile onları zebân-best ve dâ'vâları âvâzesin yere pest kıldı.

¹ Farsça şiirlerin çevirilerinde desteğini gördüğümüz Sediqeh Jazebi'ye en samimi minnet ve teşekkürlerimizi sunarız.

² [İnsânı diğer yaratılmışlar üzerine konuşma ve dil şerefi ile mümtâz kılan, dil ve beyân tatlılığından şükür şekeri izhâr eden, minnet ve şükrüne şahit olan Allah'a hamd olsun.]

³ [“Âdem'in çamurunu kırk sabah ellerimle yoğurdum.” Alî el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih* 4/1439; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* 1/99; 1/136.]

⁴ [“Âdem'e bütün isimleri öğretti.” Bakara 2/31.]

⁵ [Bu söz, “Ben (Arab'ın) en fasîh konuşanıym” anlamına gelen hadisin ilk iki sözcüğüdür. Mehmet Yılmaz, *Kültürümüzde Âyet ve Hadisler* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1992):124.]

Rubâî

Ol dem ki ne 'âlem var idi ne âdem
Kudret eli kılmamıştı bu nakşî rakam
Urmuşdı nebî hilkat-i zâtından dem
Mantûkî idi (*Küntü nebiyyen*) *fe'fhem*⁶

“Sallallâhu aleyhi ve âlihi't-tayyibîn ve ashâbü't-tâhirîn ve's-sellem teslîmen kesîren kesîrâ”⁷

Tekellüm ehli hırmeninin hûşe-çîni ve söz dürr-i semîni mahzeninin emîni ve nazm gülistânının andelîb-i nağme-serâyı ya'nî Alî Şîr el-mütehalles bi'n-Nevâyî “*gafere zünûbehu setere uyûbehu*”⁸ böyle ‘arz kılar kim: Söz bir dürdür kim onun deryâsı gönüldür. Gönül bir levhdür kim câmi’-i maânî-i cüz’ ü küldür. Nitekim gevher-i deryâdan gavvâs vâsıtasıyla cılve-nümâ olur. Ve onun kıymeti dahi cevher-şinâsân nezdinde i’tilâ bulur. Kezâlık lü’lü’-yi sühân dahi gönülden nutk şerefine sâhib-i ihtisâs vesîlesiyle güzâriş ü ârâyîş gösterir. Ve kıymeti dahi mertebesine nazarla intişâr u iştihâr bulur.

İnci-vâr kim hemân müfferih için
Satılır bir diremle bir miskâl
Gûş-vâr-ı mülûk olursa eger
Verilir mülk kıymeti emvâl

Müfâdıncı cevher kıymetinin bir dirhemden yüz bin dinara kadar merâtibi vardır.

Kezâlık:
Söz bir cevher ki kıymetinin
Şerhindedir ehl-i nutk âciz
Ednâsı olur muzırr u muhlik
A'lâsı olur Mesîh-i mu'ciz

mantûkıncı söz dürrünün tefâvütü cevherden de bî-gâyet ve mertebesi bî-nihâyetdir. Ol rütbe ki latîfinden ölmüş bedenlere rûh erişir ve kesîfinden cism-i zî-hayâta zehr-i helâhil hâsiyeti zuhûr eder. El-hâsıl kelâmın tenevvu’ı te’akkulden bîrûn ve tasavvûrdan efzûndur. Eğer mübâlağasızca icmâl yüzünden kalem sürülse ve ihtisâr cânibinden rakam vurulsa yetmiş iki fırkanın tekellümüne delâlet eylemek üzere bu aded mikdârına bülûğunda şüphe ve tereddüd mutasavver değildir.

Bu icmâlin tafsîli şöyledir ki: Rub’-ı meskûnun her yedi ikliminde nice kişver ve her kişverde nice şehir ve kasaba ve köy ve her sahrâda nice gürûh gürûh sahrâ-nişîn kabîle ve her dağda nice tavâ’if var. Her cemâ’atin elfâzı ve her gürûhun lehçesi diğerlerine mugâyir ve diğerlerinde görülmeyen husûsiyyetle mütemeyyizdir. Hatta bir mahalde bulunan sibâ u behâyimin tüyleri ve âvâz u hurûşları bile diğer mevkideki hayvanâta mümâsil değildir. Elfâz u ibâretten murâd ma’nâ ve mezkûr mahlûkâtın vücûdundan maksûd insân denilen mazhar-ı maânî

⁶ [“Ben peygamberdim”. “Küntü nebiyyen ve Ademe beyne’l-mâi ve’t-tîn/Adem, su ile çamur arasında (balçık durumunda) iken ben peygamberdim” hadisinin kısaltılmışı. İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs ‘ammâ İstehere mine’l-Ehâdis ‘alâ Elsineti’n-Nâs* C.II. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1351/1932): 132, hadis. no: 2017.]

⁷ [Allah, o Peygamber’e, tertemiz ailesine, temiz sahâbesine çok çok salât ve selâm etsin.]

⁸ [Allah onun günahlarını bağışlasın, ayıplarını örtsün.]

vü beyân olduğuna göre mevzû-i bahsimiz insânlar olacaktır. Öyle ise sözün beyânına ve kelâmın dâstânına gelemiz: Bâlâda serd olunan bunca mütenevvi' şehr ü kurâ ve cibâl ü sahrâ ve meşcer ü deryâ halkının mecmû'ı edâ-yı ma'nâ zımnında icâd-ı elfâz için lisâna mâliktir. Cümlesinden Arap dili fesâhat âyîni ile mümtâz ve belâgât tezyîni ile mu'cize-tırâzdır ki bu bâbta hiçbir lisân ehlinin i'tirazı yoktur. Zîrâ Melik-i allâm celle ve âlâ hazretlerinin kelâm-ı mu'ciz-nizâmı ol dil ile nâzil ve Resûl aleyhi's-salâtü ve's-selâmın ehâdis-i saâdet-encâmı ol lafzla vârid olmuştur. Ve evliyâ-yı kibâr ve meşâyih-i âlî-mikdâr ki pek çok hakâyık u maârif neşr eylemişler ve maânî zîbâlarına takrîr dîbâlarını giydirmişlerdir. Ol ferhunde ibâret ve ol huceste elfâz ü işâret ile vâki' olmuştur. Allah Allah! Ol ravza-i rûh-efzâda ne nezâret ve ol gülşen-i dil-âsâda ne nezâhet nümâyândır ki bâğbânı “*Ve enzelânâ mine'l-mu'sırati mâ'Öen seccâcen. Linuhrice bihi habben ve nebâten. Ve cennâtin elfâfen*”⁹ âyet-i kerîmesiyle tekellüm kılar ve andelîb-i hoş-nevâsı nübüvvet beyânı ve risâlet nağme vü elhân ile sürûd gösterir. Cümle-i tuyûrundan biri “*lev küşîfe'l-gutâ mâ izdadtü yakînen*”¹⁰ edâsı ile terennüm nihâyetine erer. Ve sâir kuşları velâyet ızhârı ve hidâyet âsârından nevâ-yı irşâd-âyîn ve sadâ-yı reşâd-telkîn izhâr eyler.

Beyt:

Var oldukça cihân bâğı bu gülşen mîve-dâr olsun

Harîm-i 'andelîbânında bu gül-bâng var olsun

Arapçadan sonra asl u mu'teber addolunan üç dil vardır ki ol dillerin cevher-i ibâreti kâ'ilinin endâm-ı edâsına zîverdir. Ve bunların fûrû'ı pek çoktur. Ama Türkî vü Farsî vü Hindî asıl dillerin menşe'idir ki Nûh peygamberin oğulları olan Yâfes ü Sâm ü Hâm'a müntehî olur. Bu icmâlin tafsîli şöyledir ki: Nûh aleyhi's-selâm Tûfân'ın teşvîrinden necât ve onun mehlekesinden hayât bulduğu hengâmda âlem ma'mûresinde beşer cinsinden âsâr ve insân nev'inden nümûdâr kalmamışdı. Yâfes'i –ki ehl-i tevârih “Ebû't-Türk” diye yazarlar– Hıtâ mülküne gönderdi. Ve Sâm'ı –ki “Ebû'l-Fürs” ta'bîr ederler– İran ve Turan'ın vasatında vâli kıldı. Ve Hâm'ı –ki “Ebû'l-Hind” diyorlar– Hindistân bilâdına gönderdi. Bu üç peygamber-zâdenin evlâd ü etbâ'ı zikr olunan memâlike yayılıp teksîr eylediler. Ebu't-Türk olan “Yâfes” hakkında ehl-i târih bi'l-ittifâk demişlerdir ki: Müşârün-ileyh nübüvvet tâcıyla ser-efrâz ve risâlet mansıbıyla kardaşlarından mümtâz oldu. Bu üç dil bu üç zâtın evlâd u etbâ'ı arasında şâyi' oldu. Hâm, Nûh aleyhi's-selâma bî-edeblik kıldığı cihetten bedduâlarına mazhar olmuş idi. Bu sebepten beyâz rengi siyâha mübeddel olup ve lisânı şikestelik zâhir kılıp fesâhat ü belâgat hilyesinden ârî kaldı. Hind kişveri ahâlisi olan evlâd u etbâ'ının çeşreleri dahi etfâl-i mektebin müsvedde defteri gibi şeb-gün ve dilleri etfâlin kırık kalemi misilli edâ-yı diğerle tahrîr ü takrîr kudretinden âciz u zebûn kaldılar. Kezâlik siyâh-âbe ile rûy-ı evrâka yüzleri karası gibi nakş eyledikleri tesvîdi ve lisânları gibi şikeste kalemleriyle edâ-yı mâ-fi'l-bâl kıldıkları sahâyîfi kendilerinden başka kimse bilmez. Ve ol pâ-yı kelâg-âsâ eşkâlî ol sevâd ehlinden mâ'adâ kimse okumaz ve fehîm kılmaz.

Çünkü Arabî dil ve makâl ile kelâm ve Hindî elfâz ile güzâf-ı nâ-fercâm, biri gâyet-i şeref ve ulüvv-i menziletten ve biri nihâyet-i dünüvv mertebeden dolayı aradan çıktılar. Bu sûrette Türkî-elfâz ile maksûd edâsı ve ibâret-i Farsî ile kelâmın ma'nâsı bakî kaldı.

⁹ [“Taneler, bitkiler, sarmaş dolaş bahçeler çıkaralım diye yağmur yüklü yoğun bulutlardan şarıl şarıl yağmur yağdırdık.” Nebe Suresi 78/14-16.]

¹⁰ [Hz. Ali'ye atfedilen söz: “Perde kalksaydı yakînim (kesin bilgim) artmazdı.”]

Öyle ma'lûm oluyor ki Türk'ten "Sârt"¹¹ daha tîz-fehm ü bülend-idrâk ve hilkati daha sâf u pâk olarak halk olunmuştur. Sârt dahı te'akkul ü ilmde Türk'ten daha dakîk ve kemâl u fazl u fıkrette daha amîk zuhûra gelmiştir. Bu hâl Türklerin sıdk u safâ ve hulûs-ı niyetlerinden ve Sârtların ulûm u fûnûn u hikmetinden zâhirdir.

Velâkin her ikisinin dillerindeki kemâl ü noksân haysiyyetlerinden dolayı beynlerinde fâhiş tefâvütler görülür. Ya'nî elfâz u ibârâtın tertîb u vaz'ında Türk Sârt'a fâ'ik gelmiştir ve kendi lisânında nikât ü işârata âit elfâza meziyyetler göstermiştir ki inşallâh mebhâs-ı mahsûsunda mezkûr olacaktır. Türkün mülâyemet-i tab'ının Sârt'tan efzûn olmasına bundan daha vâzıh delîl bundan daha lâyh şâhit olabilir mi ki, bu iki tâifenin genci ve ihtiyârı belki a'lâdan ednâya kadar aralarında ale's-seviyye ihtilât olup yek-diğerleriyle âmîziş ve güft ü güzârları cârî ve birbirlerinin hem-seng-i tekellüm ü güftârı iken ve yine Sârt arasında ehl-i tab' ü dâniş ve zümre-i 'ilm ü îkân u bîniş pek çok olup Türk ilinde ise bi'n-nisbe eclâf ü sâde-dil halk daha çok olduğu hâlde Türk'ün büyükten küçüğüne ve ameleden beyine kadar cümlesi Sârt dilinden behremenddirler. Bir sûrette ki umûr-ı hasîselerine varıncaya kadar konuşurlar. İçlerinde fesâhat ü belâgatle mütekellim olanları da az değildir. Nitekim lisân-ı Fârsî ile inşâd-ı eş'âr eden birçok Türk şuarâsı görülür. Ama Sârt kavminin erâzilinden eşrâfına ve âmîsinden dânişmendine kadar hiçbirisi Türk diliyle tekellüm kılamazlar. Tekellüm olunanın ma'nâsını dahi bilmezler. Eğer yüzde belki binde biri bu dili öğrenip de söylese bile her Türk onun Sârt olduğunu bilir. Bu sûrette Türk diliyle tekellüme heveskâr olan bir Sârt kendi sözüyle kendi rûsvâyılığına kendisi ikrâr etmiş olur. Türkün asl-ı hilkatte Sârt'dan tab'ı mülâyim olduğuna bundan daha bü'l-aceb şâhit yoktur. Hiç birisi bu müdde'âmızın mukâbilinde dem uramaz. Sârtların biecmâ'ihim Türk ibâretinin edâsında âciz olmaları zarûrîdir. Çünkü Türk elfâzının vaz'ı pek çok kere mübâlağa izhârı zımnında cüz'î mefhûmât için elfâz vaz' kılmaştır ki bir sâhib-i vukûf zâhir kılmadıkça kolayca teslîm edilmez. Meselâ: çigreymek (uyku kaçmak, seher), dumsaymak (domuşmak, somurtmak, hiddetinden suratını sarkıtıp oturmak), umunmak (ummak, me'mûl etmek), osanmak (usanmak), eğirmek (kettân gibi şeyleri eğirmek), eğermek (dönmek/dövmek, ta'kîb etmek, hüküm-fermâ olmak), tarıkmak (darılmak, dil-teng olmak), aldamak (aldatmak), argadamak (mekr ü hîle ile bir âdem üzerinde icrâ-yı nüfûz etmek), işenmek (inanmak, î'tikâd, î'timâd), eğlenmek (eğlenmek, tevakkuf, iştigâl), aylanmak (dönmek, devr, gerdiş), igrenmek (iğrenmek), avunmak (m.)¹², kıstamak (acele, sür'at), kınamak (zemm ve şemâtet), kozgalmak (kımıldamak, hareket, temevvüc), savrulmak (savrulmak), kımanmak (kımıldamak, hissetmek), kızganmak (kıskanmak), sılanmak (sayılmak, hürmet ve ta'zîm olunmak), tanlamak (tefrîk etmek, seçmek), kımırdamak (kımıldamak), sêrpme (serpmek), sirmemek (sıyırıp almak, çekip almak), sığırmak (sıvışmak, sıyırılıp kaçmak), sığınmak (sığınmak), yalınmak (şu'le-pâş olmak), muşlanmak (bunlanmak, bunalmak, gamlanmak), indemek (ünlemek, çağırarak, da'vet), têrgemek (sormak, tahassüs), têvremek (iğne ile bir şey dikmek, sivri bir şeyle dürtmek), kınaymak (zinkıldamak), şagaldamak (şakırdamak), şınremek (hınçkır hınçkır,¹³ sessizce ağlamak), yaşkamak (yaşamak), ıskarmak (tahattur ve tahayyül etmek), küşrenmek (hiddetli mırıldanmak), sohranmak (sokranmak), sıpamak (sıvamak, bir adamın arkasını okşamak), karalamak (tesvîd, meşk), sürkenmek (sürüklenmek, mübtezel olmak), küymenmek (bahâne ve ta'allül etmek), işrenmek (içini çeke çeke ağlamak), muşaymak (me'yûs kalmak,

¹¹ Aslı Fûrs olduğu halde Türkistân'da mütevattın olan kabâ'il ü aşâyirdir. "Tat" ve "Tâcık" dahi denilir.

¹² [Ma'rûf kelimesinin kısaltmasıdır.]

¹³ [Hıçkır hıçkır. Metinde "hınçkır hınçkır" şeklinde yazılmıştır.]

te’ellüm), körüksemek (göreceği gelmek), buşurganmak (te’ellüm, tefcî’), bohsamak (ıztırâb ve halecânla boğulmuş gibi bir hâle gelmek), kerkirmek (kerkinmek), sögedemek (ıztırâbdan kurtulduktan sonra dinlenmek), busmak (tuzak kurmak, infî’âl edip gitmek), bürmek (burmak), türmek (dürmek), tamşımak (damla damla su içmek), sıpkarmak (süzerek, sorarak su içmek), çürgenmek (çürgelenmek, kıvrılmak), örtenmek (kavrulmak), sızgurmak (sızdırmak¹⁴), çubrutmak (çibrişdirmek, tepişdirmek), çırgamak (zevk sürmek), sığürmek (hazm-ı ta’âm), kündeletmek (yuvarlanmak, ayagını bukağulamak), kömürmek (kemirmek), küñürdemek (ihtiyârlamak, vücûda gevşeklik târî olmak), doptulmak (cem’-i kesîr toplanmak), çıdamak (katlanmak, tahammül etmek), tüzmek (düzmek), kazganmak (kazanmak), kıcıqlamak (kıcıklamak), keñiremek (kekreleşmek), yadamak (yadırgamak, ictinâb etmek), kadamak (mıhlamak), köndürmek (yakmak), söndürmek (m.)¹⁵, suklatmak (soğuklatmak).¹⁶

Makâsıd-ı garîbe edâsına delâlet eden işbu yüz lafz mukâbilinde lisân-ı Fârsî’de kelimât vaz’ edilmemiştir. Hâlbuki hîn-i tekellümde insân bunların cümlesine muhtâç olur. Bunların pek çoğunun ma’nâsını Acemler’e tefhîm etmek kâbil olamaz. Bâzısı anlatılmak istenirse bir lafzın ifhâmı için uzun bir cümle-i mürekkebe yapmak lazım gelir ki anda dahi kelimât-ı Arabî’ye isti’mâl ederek hakikat-ı müfâdı tasvîr edilebilir.

Türkçede daha böyle Fârsî mukâbili olmayan elfâz pek çoktur. Ez-cümle işbu tastîr edilen yüz lafzın birkaçını tadvîh edelim ki hasmımız mukâbeledede ilzâm olsun. Ve sâirlerini buna kıyâs kılsın. Ekâbir-i şuarâdan bâzıları “mey” ta’rîfinde mübâlağa kıldıkları ma’lûmdur. Bu bir kâ’ide-i mer’iyyedir ki mey içmek usûlünde hayli sözler bulup nihâyetsiz zarâfetler izhâr kılarlar. Ez-cümle “sıpkarmak” lafzıdır ki bu bâbda bundan ziyâde mübâlağa olamaz. Türkçe nazmda şu matla’ görülür:

Sâkiyâ tut bâde kim bir lahza özüm din baray

Şart bu kim her nêçe tutsan leb-â-leb sıpkaray

“Saki! Bâde ver ki bir lahza akl u endişeden dîr olup râhat edeyim. Hem de her verdiğin leb-â-leb bâdeleri eme eme, süze süze içmek şartıyla...”

Acaba bu “sıpkaray” mazmûnunun sarfına lüzûm hissedildiğinde Fârsî şuarâda ne çâre kılarlar. Ve “tamşımak” ki gâyetle zevk ü neşeden dolayı birdenbire içmeyip lezzet ala ala ya’nî yudum yudum içer. Bu ma’nâ-yı garîbin edâsı husûsunda şu matla’ vardır:

Sâkî çü içip maña tutar koş

Tamşısı tamşısı anı kılay nûş

“Sâkî içip de ikinci kadehle dahi beni neşvesine teşrîk eylediği vakt ben de o kadehi kemâl-i iltizâzla yudum yudum içeyim.”

“Bohsamak” lafzının edâsında Türk bu matla’ı demiştir:

Hecr endûhıda bohsap mên bile alman nêtey

Mey ilâcımdır kopup deyr-i fenâğa azm êtey

¹⁴ [Sızdırmak. Metinde “sızdırmak” şeklinde yazılmıştır.]

¹⁵ [Ma’rûf kelimesinin kısaltmasıdır.]

¹⁶ Metindeki lugat-ı mesrûde içinde birkaçının ma’nâsına dest-res olamadığımızdan nâ-çâr ispat edemedik. Numûne için ise bu kadarı kâfidir. Bu kadarlık bir tefsîr ile lugatin kuvvet-i asliyyesi tezâhür etmez. Bir lugat için birkaç şevâhid ile bir hayli tadvîhât vermelidir ki hakikati anlaşılsın. Ona da burası müsâit değildir.

“Hicrân gamıyla boğulacak bir hâle geldim. Ne tedbîr edeceğimi bilemiyorum. Benim ilâcım meydur. Bâri kalkıp –gam-ı âlemden tecrîd eden– deyr-i fenâ-bahşâyâ azîmet eyleyeyim.”

Fârsî-gûy Türk beyler ve mîrzâdeler bu “bohsamak”ı lisân-ı Fârsî ile edâ eylemek dileseler ne tedbîr kırlarlar. Şiirin binâ ve medârı aşka râci'dir. Âşıklıkta ağlamaktan daha dâ'imü'l-vukû' bir hâlet yoktur. Ağlamanın da envâ'ı var. “Yıglamsınmak” hakkında Türk böyle demiştir:

Zâhid ‘ışkın dесе ki kılğay fâş

Yıglamsınur vü közige kelmey yaş

“Zâhid aşkını ilân eylemek kasd etse ağlamsınur ya'nî ca'lî bana gösterir ama gözüne yaş gelmez.”

“İñremek” ve “sıñremek” ki derd ile gizlice yavaş yavaş ağlamaktır. Aralarında pek az bir tefâvüt vardır. Şu matla' ikisini de câmi'dir:

İstesem devr ehlidin ‘ışkıñnı pinhân èylemek

Kèçeler geh iñremekdür âdetim geh sıñremek

“Aşkını halka ifşâ eylememek kasdıyla geceleri âdetim gâh içimi çeke çeke, gâh hınçkırâ hınçkırâ sessizce ağlamaktır.”

Fârsî'de bu mazmûnı müfid bir kelime olmazsa şâir ne çâre kılar. Ağlamanın en mübâlağalı makâmında îrâd edilen “sıktamak” müfâdını Türk şu yolda edâ ediyor:

Ol ay ki küle küle kıraglattı mênî

Yıglattı mênî demey ki sıktattı mênî

“Güle güle beni nezdine takrîb eden o ay çehrelî güzel beni ağlattı demem. Belki hüçûm-ı ye'sle tıkanmak hâline getirdi.”

Yüksek sesle i'tidâlin fevkinde âşûb ile ağlamaya “ökürmek” derler ki o ma'nâ bu matla'da mezkûrdur:

İşim tag üzre her gün eşk seyl-âbını sürmekdür

Firâk âşûbıdın her dem bulut yağlıg öküremekdür

“Dağlarda seyl-âb-ı sirişkime câ-be-câ cereyân vermek ve her dem gam-ı fırkatle sehâb-ı ra'd-engîz gibi en yüksek sesle haykırmak mutâdım olmuştur.”

Mâdem ki “ökürmek” mukâbili olarak lisân-ı Fârsî'de lafz yoktur, Acem şâiri böyle bir garîb mazmûnun edâsından mahrûmdur. Ağlamak envâ'ından olan bu “ökürmek”in mukâbilinde dahi “inçkirmek” vardır ki o da ince sesle giryân olmak demektir. Lafz-ı merkûm Türk dilinde bu nev' terkîble edâ kılınmıştır:

Çarh zulmide ki bogzumnu kırıp yıglar mên

Ëgirür çarh urur inçkirip yıglar mên

“Feleğin mezâliminden dolayı boynumu büküp iki tarafıma çırpınır ve ince sesle hazîn hazîn ağlarım.”

Gerçi ağlamaya “hay hay” lafzını ilâve husûsunda şuarâ-yı Acem kendilerini Türk şuarâsına teşrîk ederlerse de bu lafz da fi’l-asl Türkî üslûpdur. Fakîrin bu makta’ı meşhûrdur:

Nevâyî ol gül için hay hay yığlama köp

Ki hey dëgünçe nè gülbün nè gonca nè gül bar

“Nevâyî! Ol gül için feryâdına serbestî vererek öyle pek çok hây hây ağlama. Ki öyle “hey” diye cân atacak, fedâ-yı hayât edecek ne gül ağacı ne gonca, ne gül vardır.”

Elfâz-ı Türkî’de “kımsanmak” ve “kızganmak” sûretinde iki lafz-ı garîb dahi vardır ki bu beyitte edâ edilmişlerdir:

‘Îzârıñnı açarga kımsanur mën

Velî el körmekige kızganur mën

“Yüzünden perdeyi açmaya teşevvuk ederim. Fakat başkasının görmesine de kıskanırım.”

Acem şâirleri işte bu kadar güzel bir mazmûnun edâsından mahrûmlardır. Âşıkın ayağına batan dikene onlar “hâr” derler. Ama daha mü’lim olan “çökür” onların lisânında yoktur. Türkçede şu yolda edâ edilmiştir:

Çökürler kim sênin yolunda tèvrelmiş ayagınga

Çekip ol kûy gerdin sürme tartar mën karagınga

“Râh-ı kûyunda ayağıma batan çökürleri çıkarıp hâk-i kûyuna sürerek ba’dehû sonra gözüme sürme gibi çekerim.”

Âşıka ma’şûkun nezâresi müyesser olunca tarîk-i aşkıta âşıkın niyâz cihetinden ma’şûka “tilmürme”si ya’nî hazîn hazîn nigerân olması pek münâsib iştir. Hâlbuki bu lafz onlarda yoktur. Türkçede şu yolda edâ edilmiştir:

Tükedür kanımnı her dem közlerin bakıp turup

Kim nêçe yüzümge bakkaysın yırakdın tilmürüp

“Ne vakte kadar bana uzaktan öyle mahzûn mahzûn bakacaksın, diye muttasıl gözlerin bana bakarak kanımı içmektedir.”

Türk dilindeki “yasanmak” lugatine bedel Sârt lisânında her ne kadar “ârâste, ârâyış” lafızları var ise de “bèzenmek” mukâbilinde bir tâ’birleri görülmüyor. Hâlbuki “bèzenmek”, “yasanmak”ın mübâlağasıdır. Türkler şu yolda edâ ederler:

Ërür bes çü hüsn ü melâhat saña

Yasanmak bèzenmek nè hâcet saña

“Kifâyet eder bu melâhat sana

Özenmek bezenmek ne hâcet sana”

Hûbların gözleriyle kaşları arasındaki uzva “kabag-kapak” derler. Fârsî’de bu uzvun adı yoktur. Güzellerin vasfındaki bir mesnevîde şöyle denilmiştir:

Miñizleri gül gül müjeleri hâr

Kabagları kên kên agızları tar

“Çehreleri gül, kirpikleri diken gibidir. Göz kapakları vâsi ve ağızları dardır.”

Kezâlik etvâr-ı aşkta ağlamak envâ'ında âh ile gözden hûn-ı germ nisâr etmek mühim esâslardandır. Türkler “dem”i şimşeğe ve âhı yıldırıma nisbetle şöyle bir mazmûn edâ etmişlerdir:

Firâkıñ içre ulus ötemekke¹⁷ êy mâhım
Çakın-durur mîm¹⁸ ü ıldırım durur âhım¹⁹

Sârt dilinde “ben-hâl” gibi müte’ayyin ve mu’teber bir şeye ad koymamışlardır. Türkler bu ta’rîfi bu yolda edâ eylemişlerdir:

Anıñ kim al êjinde miñ yarattı
Boyı birle saçını têt yarattı

“Cânânımın çehresinde ben yaratan Allah, boyu ile saçını da denk yaratmıştır.”

El-hâsıl onların edâsında taksîr kıldıkları elfâza birer birer taarruz kılınacak olsa söz uzar. Zîrâ pek çoktur. Kezâlik bi'l-cümle erbâb-ı tab’ indinde rûşen ve mecmû’-ı füsahâ nezdinde müberhendir ki şiirde tecnîs ü ihâm pek çoktur. Bu ferhunde ibâret ü huceste elfâz u işârette Türk dilinin pek çok tecnîs-âmîz lafzı ve ihâm-engîz nüktesi vardır ki nazma mûcib-i zîb ü zînet ve bâis-i tekellûf ü san’attır. Meselâ “at” lafzı gibi ki bir ma’nâsı alem ya’nî nâm, diğeri merkeb ya’nî esb, diğeri emirdir ya’nî “taşı veya oku at” dedikleri gibi bu tecnîs şu kıt’ada cem’ edilmiştir:

Çün perî vü hûrdur atıñ bégim
Sür’at içre dèvdür atıñ bégim
Her hadengi kim ulus andın kaçar
Nâ-tüvân cânım sarı atıñ bégim

“Beyim! Mâdemki ismin “hûr” ve “perî” diye söyleniyor, mâdemki atın dahı dev gibi bir seyr-i serî’e mâliktir, öyle ise halkın hazer edip kaçtığı ne kadar okunuz var ise benim cân-ı nâ-tüvânım cânibine atınız.”

Bu iki beyit tecnîs-i tâm misâllerindendir. Bu nev’ şiir Türk şuarâsına hâstır. Sârt’ta yoktur. Türkler buna “tuyug”²⁰ derler ki ta’rîfi “Mîzânü’l-Evzân”²¹ nâmındaki arûzda yazılmıştır. “İt [êt]” lafzında dahi bu yolda üç ma’nâ mevcûttur:

Êy rakîb özni aña tutsañ hem it
Bizge rahm êylep anıñ kûyıdın êt
Gerçi bar dûzahça ışıñ şû’lesi
Bizni öz êlgiñ bile ol sarı êt

¹⁷ [Muhâkemetü'l-Lugateyn’in orijinal metninde “ötemekke” olan kelime İzbudak çevirisinde “ötemekke” şeklinde yazılmıştır.]

¹⁸ [Muhâkemetü'l-Lugateyn’in orijinal metninde “demim” olan kelime İzbudak çevirisinde “mîm” şeklinde yazılmıştır.]

¹⁹ Bu beyit sekâmetten hâlî değildir. Lugatlar “çakın”ı da yıldırım ma’nâsına gösteriyorlar. Hâlbuki “çakın” ra’d “ıldırım” berk olmak lâzım gelir. Ve bu sûrette mîsrâ-ı sâni dahi “Demimdür ıldırım ve hem çakın-durur âhım” olup berk, gül-reng şarâba ve ra’d-ı gulgule-bahşâ; âh-ı cângâha teşbîh edilmiş olur.

²⁰ Acem’in rubâisi makâmında Türk’ün bir nev’ vezn-i millîsidir ki ekseriyyâ üç veya dört mîsrâmın kâfiyesinde cinâs-ı tâm bulunur.

²¹ İşâretli olan “Mîzânü’l-Evzân” bu misilli evzân-ı milliyeyi hâvî demek olduğundan bizce ehemmiyyet-i azîmesi vardır. (Kâri’in-i kirâmımız içinde bu kitabı bilenler var ise bizi de müstefid buyurmaları lisânımız nâmına ricâ olunur.)

“Ey rakîp, eğer sen kendini cânânımın köpeklerinden addediyorsan bize de rahm edip onun kûyî halkı miyânına idhâl eyle. Her ne kadar aşkın tâbiş ve harâreti cehennemden nişân verirse de sen hiç hazer etmeyip bizi kendi elinle ol cihete ativer.”

“Tüş-düş; yan, yak” gibi bî-nihâye elfâzda bu yolda üç ma’nâ mevcûttur. Dört ma’nâyı hâvî olan bir hayli lafz dahi bulunabilir. “Bar” lafzı gibi ki “mevcûd, varmak masdarından emir, yük, meyve” ma’nâlarını câmi’dir. “Sagin” lafzı gibi beş ma’nâsı olan kelimeler de vardır. Sagınmak masdarından emirdir ki yâd et demektir, sütlü koyun adıdır sagmal, aşkın mestlik ve mecnûnluk ve bîmârlığına da ale’l-infirâd “sagin” itlâkı sahihtir. “Tüz” de böyledir. Ok ve nîze gibi şeylere tüz-düz derler. Hem-vâr olan deşte dahi düz derler. Doğru âdeme de düz derler. Sâzı düzmeklik bâbında emir dahi bu lafızla edâ kılınır. İki kişi arasında muvâfakat hâsıl eylemek de düzmekle tavsîf olunur. Esbâb-ı meclisi dahi düz diye emir verilir. “Kök” lafzını da birkaç ma’nâyla isti’mâl ederler. Birincisi âsmân, ikincisi âhenk, üçüncüsü gök kenârının maviliği, dördüncüsü çivi, beşincisi sebze ve okun çöpü ma’nâlarıdır. Bu misilli üç dört ve daha ziyâde ma’nâ ifâde eden elfâz Türkçede pek çoktur. Elfâz-ı Fârsî’de o kadar yoktur.

Ma’rûf u meçhûl sûretinde bulunan vâvî ve yâî kâfiyeler Fârsî eş’ârda iki harekeden ziyâde olmaz. Vâvî: hûd, dûd, zûr, nûr gibi. Yâî: pîr, şîr gibi. Türkî elfâzda bu ma’rûf ve meçhûl hareketler vâvî ve yâî olmak üzere dört nev’i bulunur. Vâv-ı ma’rûfe – “ot” âteş, “öt-” mürûr et. Vâv-ı meçhûle – “üt” meselâ kumarcıya kazanmak için emirdir ki İstanbul’da “yüt” sûretiyle isti’mâl ederler. “Üt-” meselâ koyun kellesinin kollarını alevde pâk eylemekliğe emirdir.²² Yâînin misâli üç harekeden ziyâde bulunmaz. “Biz” nahnü, mâ. “Béz” bez, iplikten dokunmuş kumâş, kezâlik “tér” dermek, devşirmekten emirdir. Ondan ince telaffuz olunan “ter” ‘arak, hûy ma’nâsına. Daha rakîk telaffuz olunan “tîr” ok ma’nâsına, üç hareke ile vaz’ kılınan bu nev’ pek çok elfâz hâlâ şâyî’dir.

Kezâlik nice hurûfa ibâre vüs’atı, belki kâfiye sühûleti için müşâreket vermişlerdir ki elif ile he arasındaki müşâreket bu kabildendir. Meselâ “ârâ” lafzı “serâ” ve “derâ” ile de kâfiye olur, “sere”, “dere” ile de takfiye kılınır. Kezâlik “yada” lafzı da hem “sadâ” hem “bâde” ile mukaffâ olur. Vâv ile zamme arasında bu nev’ müşâreket vardır. “Ërür” lafzı “hür”, “dür” ile, kezâlik “gurûr”, “zarûr” ile takfiye edilmek câizdir. Yâ ile kesrede dahi müşâreket vardır. “Ağır” ve “bağır” elfâzı hem “sâdır” ü “kâdir” ile, hem de “te’hîr” ve “tagyîr” ile kâfiye kılınca olur. İşte elfâz-ı Fârsî’de bu nev’ sühûletler yoktur. Bu elfâzın vâzı’ları çok kelimede cüz’iyyâta taarruz kılıp garîb mazmûn ve mefhûmlar için elfâz vaz’ kılmışlardır. Nitekim bâlâda îrâd edilen bâzı mesâdirde mürûr eyledi. Kezâlik “yegülük-yiyinti” dediğimiz her nev’ mat’ûmât husûsunda Sârt halkının pek çoğu belki cümlesi hem “yemek”i, hem “içmek”i “hördenî” lafzı ile edâ ederler. Büyük ve küçük kardaşın her ikisine de onlar “birâder” derler. Türkler büyüğüne “aga”, küçüğüne “ëni” derler. Onlar büyük ve küçük kız kardaşa “hâher” derler. Türkler büyüğüne “ëgeçi”, küçüğüne “sinjil” derler. Türkler babanın kardaşına “abaga” ve ananın kardaşına “tagayı-dayı” derler. Onlar hiçbirine isim ta’yîn kılmayıp Arapçası olan “amm u hâl”i isti’mâl ederler. “Kökeltaş-süt kardaş”ı ve “eteke-ata, peder” ve “ineke-yenge”yi de Türkçe olarak söylerler. “Ak öy” dediğimiz çadıra “hargâh” diyorlarsa da “tünlük, uzun²³, torlug, basrug, çıg; kanat, gözünök, ug, bağış, bosaga” gibi eczâ-yı sâ’iresinin çoğunu Türk diliyle söylerler. “Av” ve “kuş” ki selâtînin âdâb u rûsûmunda her biri başka başka iştir. İkisine de “şikâr” derler. En başlıca av “këyik”tir.

²² Tatvîlden ihtirâzen bâzı emsilenin mikdâr-ı kâfisi yazılıp bâkisi iskât edildi. İsteyen metne mürâca’at buyurabilir.

²³ [Muhâkemetü’l-Lugateyn’in orijinal metninde “üzük” olan kelime İzbudak çevirisinde “uzun” şeklinde yazılmıştır.]

Türk onun erkeğine “hona” ve dişisine “kulcakçı” der. Kezâlik “soykun-sıgın”ın erkeğine “bugu”, dişisine “marâl” derler. Sârt “âhû, gevezn”den başka bir şey demez. En mühim avlardan biri de domuz avıdır. Onun da erkeğine “kaban” dişisine “mêgiçin” yavrusuna “çurpa” derler. Sârt cümlesini “hûk, gürâz” lafzıyla yâd eder. Kezâlik kuş şikârları meyânında mukarrer u meşhûr “ilbasun, ördek”tir. Sârt ilbasunu bilmez. Türkler ördeğin erkeğine “sona” dişisine “borçın” derler. Sârt buna da ad koymayıp erkeğine ve dişisine “murgâbî” derler. Kuşçular indinde “çörke, erke, soktur²⁴, alma baş, çakır kanat, timür kanat, al daldaga²⁵, ala pöke, bağçal” gibi ördeğin envâ’ı yetmişe bâliğ oluyor. Sârt bunların cümlesine “murgâbî” diyor. Birbirinden temyîzi icâb ederse Türkçe isimlerini söylemeye mecbûrlardır. “Tobuçak, argumak, yeke, yabu, tatu” gibi bi’l-cümle at envâ’ının dahi Türkçe isimlerini söylerler. Atın yaşlarının dahi birçoğunu Türkçe söylerler. Yalnız bir “kulun-kuluñ”a “kürre” derler. Mâ’adâsı olan “tay, gunan, dönen, tulan, çırgalanga²⁶” gibi kelimât-ı fasîhâyı Fûrs Türkçe olarak söylerler. Ama pek çokları bunu da bilmezler, atın eğerine “zîn” diyorlarsa da “cibilger, hana, tokum, carlıg²⁷), olarçag²⁸, gancuga, çılbur, kuşkun, kantar, tüfek, toka” gibi birçoğunu Türkçe söylerler. Kezâlik kamçıya “tâziyâne” dedikleri halde “böldürge”siyle “çupçurga”sını Türkçe söylerler. “Cibe, cevşen, köhe, kalganduruk²⁹, karbıçı, kiçim, aha” gibi âlât-ı cenk isimlerini de Türkçe söylerler. Elbise-i ma’rûfeden “destâr, kalpak, nevrûzî, topî, şirdag, degele, yelek, yağlıg, tirlik, kur” misilli şeylerin cümlesini de Türk diliyle söylerler. Me’kûlât kısmında dahi meselâ koyunun eğerçi bâzı âzâsının Fârsî ismi var ise de arkanın, aşıklı iliğin, yan kemiğinin, kaburganın, çene kemiğinin, orta iliğin, gırtlığın ismini Türkçe söylerler. Yine yemek envâ’ından kaymak, katlama, bulamaç, kurut, olaba, mantu, kuymag, örgemeç gibi birçok esâmîyi Türkçe kullanırlar. “Kımız, sorma, bahum³⁰, boza” gibi müsikirât envâ’ını da Türkçe söylerler. “Tatmaç³¹, umaç, kömeç, talgan”ı da Türkçe söylerler. Bu misilli cüz’iyyât ile iştigâl kılınsa fevkalâde çok bulunur. Binâenaleyh biz külliyyât cihetine sevk-i kelâm edelim:

Lisân-ı Arab’ın ıstılâhât-ı sarfiyyesi ebvâbı arasında “mufâ’ale” bâbı vardır ki iki kişinin fi’ili meyânında müşterek bir sîgadan ibârettir. “Mu’âraza, mukâbele, müşâ’are, mükâleme” gibi bir bâb-ı müstakildir. Fârsî-gûylar bunca fesâhat ü belâgat dâ’vâsıyla berâber böyle bir fâide-i azîmeden mahrûmlardır. Ama Türk bülegâsı masdara bir “şin” ilâvesiyle bu fâideyi hâsıl eylemişlerdir: çapışmak-muhârebe, tapışmak-mukâseme, kuçuşmak-musâfaha, öpüşmek-mülâseme gibi. Gerçekten sezâ-vâr-ı tahsindir ki bu sîganın vâzı’ı olan azîzler böyle bir güzel esâs ile Sârtlar üzerine bir imtiyâz-ı mahsûs kesb eylemişlerdir. Sarf-ı Arabî ıstılâhında iki mef’ûl alan fi’iller vardır ki o da külliyyetli ve mu’teber bir esâstır. Ondandır Sârtlar mahrûmdur. Türkler

²⁴ [Muhâkemetü'l-Lugateyn'in orijinal metninde “soksur” olan kelime İzbudak çevirisinde “soktur” şeklinde yazılmıştır.]

²⁵ [Muhâkemetü'l-Lugateyn'in orijinal metninde “ala luga” olan kelime İzbudak çevirisinde “al daldaga” şeklinde yazılmıştır.]

²⁶ [Muhâkemetü'l-Lugateyn'in orijinal metninde “çırgavlanga” olan kelime İzbudak çevirisinde “çırgalanga” şeklinde yazılmıştır.]

²⁷ [Muhâkemetü'l-Lugateyn'in orijinal metninde “cazlıg” olan kelime İzbudak çevirisinde “carlıg” şeklinde yazılmıştır.]

²⁸ [Muhâkemetü'l-Lugateyn'in orijinal metninde “olarçag” olan kelime İzbudak çevirisinde “olarçag” şeklinde yazılmıştır.]

²⁹ [Muhâkemetü'l-Lugateyn'in orijinal metninde “kangalduruk” olan kelime İzbudak çevirisinde “kalganduruk” şeklinde yazılmıştır.]

³⁰ [Muhâkemetü'l-Lugateyn'in orijinal metninde “bahsum” olan kelime İzbudak çevirisinde “bahum” şeklinde yazılmıştır.]

³¹ [Muhâkemetü'l-Lugateyn'in orijinal metninde “tutmaç” olan kelime İzbudak çevirisinde “tatmaç” şeklinde yazılmıştır.]

ise ona dahi en güzel bir edâ ile mütâba'at eylemişlerdir. Meselâ Arapçada “ ‘Ataytu Zeyden dirhemen”³² -Zeyd’e dirhemi verdim” denilir. Veren zât verilen dirhemi verdiği Zeyd’e bir “i’tâ” fi’iliyle edâ etmiş oluyor. Şu kadar var ki Araplar bu maksadı üç kelime ile ifhâm ediyorlar. Ama Türkler sığaya hemân bir harf arttırmakla zamâir-i fi’iliyye ile berâber bu bâba mümâsil gâyet muhtasar ve müfîd bir asl vücûda getirmişlerdir: Yügürt-yürüt, kıldurt, yaşurt-gizlet, çıkart gibi. Mansıb veya hüner veya san’atın izhârı için bâzı elfâzın âhirine “çi” lafzı getirirler ki bu da Fârsî’de yoktur. Belki onlar kısm-ı â’zamını Türkçe olarak söylerler. “Korçı, suçı ilh.” gibi. Türklerin yine bir nev’ ibâreleri vardır ki bir işi tahkîk cihetiyle olmayıp belki zan ve hadsle bir şahsa nisbet ederler “bargu dëk-varırcılayın, yargu dëk-âmircileyin yâhûd âmircesine ilh.” gibi. Bu tâ’bir de Fârsî’de mefkûddur. Bâzı usûlün evâhirine bir “cim” daha doğrusu hafiflerde bir “-geç” sakillerde bir “-gaç” ilâve ile o kelimeden sür’at misilli bir ma’nâ murâd ederler. “Yetkeç-erişince, eyitkeç-söyleyince” gibi. Bâzı elfâzın âhirine bir “re” ‘ilâve edip ondan sa’y ü mübâlağa irâde ederler. “Bile kör, kıla kör” gibi³³. Bir renk veya sıfatın mübâlağası için o sıfatı edâ eden kelimenin ilk harfi akabince bir “pe” veya “mim” ‘ilâve ederler. Ap ak, kap kara, köm kök, bom boz gibi³⁴. Kezâlik bâzı elfâza “vâv-lâm” ‘ilâve edip selâtinin rezm ü bezm esbâbından bâzılarına sıfat-ı mu’âyene kılarlar. Karavul-asker bekçisi, çendavul-dümdâr, yasavul-yasakçı ve emsâli gibi. Kelimenin âhirine bir “lâm” ilâve etmekle mevsûfunun o sıfattaki rûsûhunu irâde ederler “kahal, yasal, kabal” ilh. gibi.

El-hâsıl Türk dilinde bu misilli dekâyık pek çok olduğu hâlde bugüne kadar hiç kimse hakikat-i lisâniyyemizi mülâhaza kılmadığından mestûr kalmıştır. Türkün bî-hüner har-ı zarîf gençleri kolaydır zu’muyla lisân-ı Fârsî ile şiir söylemeye meşgûl oluyorlar. Hakikat-i hâlde eğer güzelce mülâhaza kılınacak olursa mâdemki Türk dilinde bu rütbe vüs’at ve meydân-ı belâgatinde bu derece fûshat vardır, lâzım geliyor ki bu lisânda her nev sühan-güzârlık ve fasîh-güftârlık ve nazm-sâzlık ve fesâne-perdâzlık daha mükemmel ola. Ve filvâki mükemmeldir. Mâdemki Türk dilinin câmi’iyyeti bunca delâil ile sâbit oldu, münâsib olan ol idi ki Türk’te zuhûra gelen erbâb-ı tabîat liyâkat ü tabîatları âsârını kendi dilleri dururken başka lisân ile vücûda getirmemeli idi. Eğer her iki lisân ile sühan-serâliğa kâbiliyyetleri var ise kendi lisânlarında daha çok âsâr-ı edebiyeye vücûda getirmeli idi. Eğer daha mütecâviz harekette bulunurlarsa bârî iki lisânda bile müsâvî bir sûrette îrâd-ı nazm eylemeliler idi. Yoksa ihtimâli yoktur ki Türk şuarâsı bi’l-cümle Türkçe nazma muktedir olduğu hâlde bi’l-iltizâm Sârt diliyle söyleyip de Türkçe söylemeyeler. Belki en doğrusu Türkçe nazm inşâdına muktedir değillerdir. Eğer nazm edecek olsalar bi-aynihi Sârtların Türkçe şiiri gibi fasîh Türklerin huzûrunda okumağa muktedir olamazlar. Okusalar her lafızlarında yüz ayb bulunur. Ve her terkîblerine yüz i’tirâz vârid olur. Mesrûdâtımızdan şu hakikat nümâyân oluyor kim bu dilde garîb elfâz ü edâ çoktur. Bunu hoş-âyende bir sûrette tertîb ve dil-nişîn bir hâlde terkîb eylemek düşvârdır. Mübtedî şâirlerin tab’ı Türk şiirini düşvârlıkla nazm etmekten dil-teng ü müteneffir olur. Ve âsân-ter olan cihete meyl kılar. Demek ki mübtedî birkaç kere bu yolda tab’ını tecrübe kılıp tab’ı hûy kılmış ve mu’tad-ı tab’ını koyup da gayr-ı mu’tad cihetine meyl eylemesi müte’azzir olmuştur. Kezâlik erbâb-ı iktidâr dahi umûm nev-heveslerin Fârsî şiir söylemeye meyl ü iştigâlini görür, cumhûrun mâyl olduğu tarîkten çıkmağı münâsip görmeyip o da bu yola sâlik olur. Kezâlik mübtedînin âdâtındandır ki netîce-i tab’ı olan şiir kendi nezdinde mahbûb olmakla zâde-i tab’ını bu fen erbâbına arz eylemek diler. Hâlbuki bu fen ehli

³² [هما در زيدا اعطيت]

³³⁻³⁴ Kezâlik bunlarda dahi mezîdânın târifinde hatâ vardır. Ama bu gibi ufak hatâlar erbâb-ı lisâna zâhirdir.

Fârsî-gûylar olup Türk dilinden behre-mend olmamalarıyla mübtedînin tab'ı Türkçe cânibinden i'raz edip bu fen erbâbı olan Fârsî-dânlar cihetine meyl gösterir. Ve bu meyl sebebiyle eş'âr-ı Fârsiyye'ye kesb-i intisâb edip o da bu zümreden olur. Nitekim zamânımızda öyle olmuştur.

El-hâsıl Türkçenin Fârsî'ye bu derece rüçhâmı ve nefsü'l-emrde bunca dikkat ü vüs'atı zâhir iken her ne sebeple olursa olsun Türk dilinde sühan-serâlık şâyi' değildi. Ve kitmân nihân-hânesine düşmüştü. Belki metrûk olmağa yaklaşmıştı. Bu hâk-sârın evâ'il-i sabâvette ağız hokkasından biraz cevher zâhir olmağa başlamış ise de ol gevherler henüz nazm silkine girmemiş idi. Fakât zamîr deryâsından nazm silkine çekilen cevherler tab' gavvâsının sa'yi ile ağız sâhiline gelmeye başladığı nümâyân oluyordu. Binâenaleyh beyân edilen kâide-i vechle tab'ım Fârsî cihetine meyl eyledi. Sinn-i şu'ûra kadem bastığımda Hak subhânehu ve teâlâ hazretlerinin tab'ıma bahş eylediği garâbet-perestlik meyl-i zâtîsi ve dikkat ü düşvâr-pesendlik ârzû-yı cibillîsi ile Türk lisânına dahi i'tibâr eylemekliği lâzım görünce nazarıma on sekiz bin âlemden vâsi' bir âlem mütecellî oldu. Eflâk-ı tis'adan âlî olan zîb ü zînet sipihri tab'ıma ma'lûm oldu. Dürleri kevâkib gevherlerinden rahşende-ter olan fazl u rif'at mahzeni bana münkeşif oldu. Gülleri sipihri ahterinden daha rahşân, harîmi etrâfı bîgâne ayağı erişmekten masûn, ecnâs-ı garâ'ibi ağıyârın eli değmekten me'mûn bir gülşene müsâdif oldum. Fakat mahzeninin hâmîsi olan ejderleri hûn-hâr ve güllerinin hârı bî-hadd ü şumâr idi. Ya'nî bu âlemlere vusûl ve mahsûlünden iltikât-ı me'mûl hemân mümteni'ü'l-husûl derecesinde idi. İşte bu sebepten dolayı bana zâhir oldu ki hîred-mendân-ı erbâb-ı tabîat bu ejderlerin nişter-i nîşi havfiyla bu mahzenden behre almaksızın güzer etmişler ve nazm haylinin gül-deste-bendleri bu dikenlerin serzenişi havfından nâşî bu gülşenden bizim üslûbumuzca bir demet yapmadan yola revân olmuşlardır. Ama bu tarîkte benim himmetim âlî ve tab'ım lâubâlî olmakla bu âlemi bırakıp gitmedi. Belki temâşâsına da doymadı. Ol âlem fezâsında tab'ım sipâhî türk-tâza başladı. Ve murg-i hayâlîm bülend-pervâzlıklar gösterdi. Ol genc cevâhirinden sarrâf-ı zamîrim kıymetdâr-ı bî-nihâye la'l ü dürr-i semîn aldı. Ol gülşen reyâhîninden gönül gül-çini hadd ü gâyetsiz nûkhet-dâr gül ü yâsemen topladı.

El-hâsıl bu mevâhib ile gınâlar ve bu ganâyim ile istiğnâlar müyesser olunca bunların semeresi olan güller ebnâ-yı rûzgâra nisâr olmak üzere bî-nihâye açılmağa başladı. Onlardan biri “*Garâyibü's-Sıgar*” dîvânıdır ki küçük yaşımda takrîrimden güzâriş ve tahrîrimden nigâriş bulmuştur. Gurebâ-yı maânîye elbise-i garîbe iksâ ve derûn-ı urefâyı ol garîbistân âteşiyle sûzân eyledim. Kezâlik biri de “*Nevâdirü's-Şebâb*” dîvânıdır ki evâ'il-i civânîde kilik-i beyânımdan nümâyîş dîvânına ve ârâyîş bostânına girmiştir. Ve ol nevâdir temâşâsından diyâr-ı nev-civânîye gavgâ salmış ve civânân-ı şehrin gönlünden ârâm ü karârı almıştır. Biri de “*Bedâyi'ü'l-Vasat*” dîvânıdır ki evâsıt-ı ömrümde hâme-i hayâlîm onun zîverine nakş-bendlik ve zînetine sihr-peyvendlik kılmıştır ki ol bedî' vâsıtasıyla şeydâ gönüller ebvâbını seng-pâre-i aşk ile dak edip ol cihete âfet ü fitne âteşini îsâl eylemiştir. Diğer “*Fevâйдü'l-Kiber*” dîvânıdır ki evâhir-i hayâtta hâme-i tahayyülüm onu reşk-i nigâr-hâne-i Çîn ve gayret-i huld-i berîn kılmıştır ki anda pîrân-ı üdebâ zülâl-i fevâйд isâl ve âteş-i heveslerini mâ'ü'l-hayât-ı nesâyih ile teskîn eylemiştir. Bu dört dîvânın âvâze-i şöhretini rub'-ı meskûna eriştiğinden sonra hamse-nüvîsler ile dahi pençeleştim.

“*Hayretü'l-Ebrâr*” bağında tab'ım güller açtıkta Şeyh Nizâmî'nin rûhu “*Mahzenü'l-Esrâr*”dan başıma dürler saçmıştır. “*Ferhâd ü Şîrîn*” şebistânına hayâlîm yüz tuttukda Emîr Hüsrev'in nefs-i pâki “*Şîrîn ü Hüsrev*” âteşinden çerâğımı uyandırmıştır. “*Leylî vü Mecnûn*” vâdisinde aşkım pûye vurdukta Hâce Himmet “*Gevher-nâme*”sinden şehime cevherler göndermiştir. “*Seb'a-i Seyyâre*” rasadını zamîrim bağladıkta Eşref “*Heft Peyker*”inin yedi hûri-

likâsını bana pîş-keş için ihzâr eylemiştir. “*Sedd-i İskenderî*” esâsını mühendis-i hâtırım tarh eyledikte Hazret-i Mahdûm³⁵ “*Hired-nâme*” kal’asından kûs-ı ıslâh u imdâd çalmıştır.

Bu hamse şüglünden dahi ferâgat bulduktan sonra tahayyülüm gîfî-neverdini selâtîn târîhi deştine saldım. Nâme-i sevâdî zulmetinden “*Zübdetü ’t-Tevârih*” edâsını düzmekle selâtînin mürde nâmlarını bu âb-ı hayvân ile zinde kıldım. “*Nesâyimü ’l-Mahabbe*” nefehâtının beyânından kilkim feyz-resân olmakla evliyâullâh-ı mukaddes ervâhı feyzinden âlem dolmuştur. “*Lisânü ’t-Tayr*” elhânıyla terennüm kıldığım da hakikat esrârını kuş dili işâretiyle mecâz sûretinde göstermişimdir. “*Nesrû ’l-Leâlî*” hazâyini tercümesine vâsıl olduğumda “*Nazmü ’l-Cevâhir*” ile ebkâr-ı maânî hüllerini tarsî kıldım. “*Mizânü ’l-Evzân*” bahrlerinde gavvâs olduğumda ol mî’yâr ile Nasîr-i Tûsî’nin noksânını meydâna çıkardım.

Fârsî sihr-sâzlar ve Pehlevî efsâne-perdâzların evrâk ârâste ve eczâ pîrâste kıldıkları nice vâdîde ben dahi bir haylî resâile kalem sürmüş ve mekâtibe rakam vurmuşumdur ki bir merd-i dâna hükm-i adâlet noktasından nazar etse ve evvelki Fârsî ile sonraki Türkî letâ’if ü dekâyıkı muvâzene vü mukâyese kılrsa her ikisinin mertebesini tâ’yin evânında ümîdim oldur ki benim âsâr-ı Türkiyyemin mertebesi başta bulunacağı der-kâr ve tuttuğum vâdînin kevkebesi a’lâ dereceden başka mahalli beğenmeyeceği âşikârdır.

Bu sözlerimden hasmım böyle bilmesin ve müdde’î bu yolda gümân kılmasın ki benim tabiatım Türk lisânına mülâyim düştüğü için ta’rifinde mübâlağa kılarım ve Fârsî zebânına münâsebetim daha az olduğu için reddinde mübâlağa izhâr eylerim. Hâlbuki Fârsî elfâz istîfâsını ve ol ibâretin istiksâsını kimse benden ziyâde kılamaz ve salâh u fesâdını benden daha iyi bilemez. Zîrâ gülşen-i ömrümün tâze bahârının tarâvet çağı ve hayâtım ravzasının neves sebze-zârının nezâhati vakti, ki on beş yaştan kırk yaşına kadardır, işte bu evânda insân zümresinin bülbül-i tab’ı her gül cemâline şifte ve rûhu pervânesi her şem hüsnüne fîrîfte olur. Bu devirde bir dilberin hüsn ü nâzını veya kendi aşk u niyâzını şerh eylemek nev-civânân şuarâ için pek çok vâkî’ olur. İnsân bu evânda ya gazel-perdâzlığa uğraşır veya gazeliyyât okumakla müştegil bulunur. Okumağa lâayık olan devâvîn içinde bu fakîrin mütâla’asıyla müştegil olmadığı hemân yok gibidir. Bi’t-tahsîs aşk u derd ehlinin râh-ber ü pîş-revi “Emîr Hüsrev-i Dehlevî” *Dîvânı* kim âşıklıkta derd ü niyâz ve sûz u güdâz tarîkini o münteşir kıldı ve onun meşâle-i aşkından bu tîre-i âlem-i hâk-dâna bu pertev yayıldı. Yine hakikat ehlinin ser-hayl ü ser-efrâzı “Hâce Hâfız-ı Şîrâzî” nikât ü esrârı ki enfâsı Rûhu’l-kudsten nişân verir, Rûhullâh enfâsından eser yetiştirir. Yine bu fakîrin pîri ve üstâdı ve tarîkat ehlinin sâhib-i irşâdı cemî’ ehlullâhın muktedâ vü şeyhülislâmı Hazret-i Mahdûmî nûru’l-millet ve’ d-dîn Mevlânâ Abdu’r-Rahmân Câmî “kuddise sırruhu”nun rûh-perver letâyîfî ve rûh-güster zarâyîfî kim onun her gazeli âlî-şân ü refî’ü’l-mekândır ki her lafz-ı kıymet-dârı dürr-i semînden daha âbdâr ve harkatta lâl-i âteşinden berk-kirdârdır. Bâlâda mezkûr olan iki azîzin kelâm-ı mu’ciz-nizâmından dahi Hazret-i Mahdûmun kelâmında çâşnî ve nasîb olup kendilerinin kemâlât u nihâyet-i hâlâtı dahi buna izâfe kılınca hazâ şey’ü’n acib mertebesine bâliğ olmuştur. İşte bu e’âzimin dîvânını pek çok kereler mütâla’a eylemişim, belki mecmû’ını hâtırda tutmuşumdur. Kasîde vü gazellerinin garâyib ü letâyîfini bilirim, belki en garîb ü latîflerine nazîre bile söylemişimdir. Ez-cümle Emîr Hüsrev’in “*Deryâ-yı Ebrâr*”ı ol kadar meşhûrdur ki müşârûn-ileyh hazretleri bile “Dîvânımda yüz binden ziyâde olan gazeliyyâtım ve kasâyid ü mesnevîlerimin ebyâtı eğer sahîfe-i âlemden silinse ve devrân safhasından mahv olsa da yalnız bu kasîdem kalsa ondan kudret-i şâiranemin istîfâsı vâfî ve bu fen erbâbı için fezâ’ilime bir delîl-i kâfîdir.” buyurmuşlardır. Matla’-ı meşhûru şudur:

³⁵ Hazret-i Mahdûm-ı Sâmi Mevlânâ Câmî nevrallâhu kabrehu.

Kûs-i şeh hâli ü bâng-i gulgul-eş derd-i ser-est

Her ki kâni' şud be-huşk ü ter şeh-i bahr ü ber-est

[Pâdişâhın davulu boş, sesi sedâsı baş ağrısıdır. Kuruya ve yaşa kanâat eden herkes kara ve denizin pâdişâhıdır.]

Bu şiire Mollâ Câmi Hazretleri “Lüccetü'l-Esrâr” nâmında bir nazîre yazmışlardır ki matla'ı budur:

Konger-i eyvân-i şeh kez kâh-i keyvân ber-ter-est

Rahne-hâ dân keş be-divâr-i hisâr-i dîn der-est

[Zühal yıldızının sarayından da daha yüksek olan Şâhın eyvânının saçacağını dîn hisarının duvarında bir delik olarak bil!]

Hakkâ ki eğer o deryâ-yı ebrâr ise bu da ebr-i bahârdır. Mertebede ondan bülend maârifde ondan fâide-menddir. Bir sûrette ki onun üstüne sâye salabilir ve başına dür-efşânlık kılabilir. Fakîr bu iki büzürg-vâr-ı âlî-mikdâra niyâz-mendlik ü gedâlık tarikiyle teba'iyet kılıp “Tuhfetü'l-Efkâr”ı yazdım ki matla'ı budur:

Âteşin la'li ki tâc-i hüsrevân-ra zîver-est

Ahkerî behr-i hayîl-i hâm puhten der ser-est

[Pâdişâhların tacına süs olan ateş renginde bir lala taşı (yakut), baştaki ham hayâlleri pişirmek için bir kıvılcımdır.]

Bu şiire nice ma'nâ-engîz ibârât ve ta'miye-âmîz işârât vaz' kılmışımdır ki bu fen ehlinin mâhirleri teslîm eylemektedirler. Bu bâbda tereddüt eden olursa Hazret-i Mahdûmun “Bahâristân” adlı bahâristân-ı hayât ve nigâristân-ı necâtına mürâca'at eylesin. Orada kasîdemin matla'ı berây-ı istişhâd-ı tastîr ve “Bu menşûr-ı devlet sipihr tâkına asılsa yeri var ve bu tuğrâ-yı saâdeti Müşterî boynuna âvîze kılsa sezâ-vâr-ı iftihârdır.” yolunda takdîr buyrulmuştur. Kitâb-ı mezbûrun mahall-i mezkûruna mürâca'at olunursa şu îrâd ettiğim sözleri Hazret-i Mahdûmun ta'rîfinden nâkıs bulursun. Kezâlık Hallâk-ı Maânî Hâkânî-i Şîrvânî'nin tanzîr eylediği Emîr Hüsrev'in:

Dilem tıfl-est ü pîr-i 'aşk üstâd-i zebân-dân-eş

Sevâdü'l-vech sebak ü meskenet künc-i debistân-eş

[Gönlüm çocuktur ve aşkın pîri onun dilini bilen hocadır. Yüz karalığı, dersim ve acizlik benim okul köşemdir.]

matla'ı “Mir'âtü's-Safâ” nâmındaki kasîdesi -ki Hazret-i Mahdûm-ı Mükerrrem tarafından:

Muallim kîst 'aşk ü künc-i hâmûşî debistân-eş

Sebak nâ-dânî vü dânâ dilem tıfl-i sebak-hân-eş

[Öğretmen kimdir? Aşktır ve suskunluk köşesi, okuludur. Cahillik onun dersidir ve bilgin olan gönlümdür ki ders okumakta olan çocuktur.]

matla'ı ve “Cilâ'ü'r-Rûh” ‘unvânıyla tanzîr edilmiştir -taraf-ı fakîrânemden dahi:

Mu'allim 'aşk ü pîr-i 'akl dân tıfl-i sebak-hân-eş

Pey-i te'dib-i tıfl înek felek şud çarh-i gerdân-eş

[Öğretmen aşktır ve akıl pîrini onun ders okuyan talebesi bil! Dönen kubbe (felek) şimdi çocuğun terbiyesi için falaka oldu.]

matla'ı ve “Nesîmü'l-Huld” serlevhası ile tanzîr edilmiştir. Bu kasîdeye de pek çok maânî gevheri derc ve ömr nakdî harc edilmiştir. Kezâlik “Rûhü'l-Kuds” kasîdesini bülend-âvâze kılıp kudsîler rûhunu onun şevkiyle ter ü tâze eyledim ki matla'ı budur:

Zihî be-hâme-yi kudret musavver eşyâ

Hezâr nakş-i ‘aceb her zamân ez-û peydâ

[Aman ne güzel, kudret kalemi ile eşyâyı tasvir eden. Hayret, ondan her an bin örnek doğmada.]

“Aynü'l-Hayât” kasîdesini dahi vücûda getirip erbâb-ı gafletin mürde bedenlerine tâze hayât bahş eyledim. Matla'ı şudur:

Hacîbân-i şeb çü şâdurvân-i sevdâ efkenend

Cilve der hayl-i bütân-i mâh-sîmâ efkenend

[Gece kapıcıları sevdâ perdesini astıklarında, ay yüzlü güzeller topluluğuna pırlıltı yaparlar.]

“Minhâcü'n-Necât” kasîdesinde dahi hidâyet tarîkini ta'rîf ve necât şeh-râhını tavsîf eyledim. Matla'ı budur:

Zihî ez şem'-i rûy-et çeşm-i merdüm geşte nûrânî

Cihân-râ merdüm-i çeşm âmedî ez 'ayn-i insânî

[Aman ne güzel, yüzünün mumundan halkın gözü aydınlanmıştır. Sırf insanlığından dolayı dünyanın göz bebeği oldun.]

“Kûtü'l-Kulûb” kasîdesini kilkim sebt eyledikte, râh-ı hakîkatte bulunan kulûb-ı zaîfe erbâbına ol kûttan kût erişmiştir. Matla'ı budur:

Cihân ki merhale-yi teng-i şâh-râh-i fenâ-st

Der-û mesâz ikâmet ki râh-i şâh ü gedâ-st

[Cihân yokluk ana caddesinin dar bir geçididir. Onda ikâmet etme, çünkü orası şâhın ve dilencinin yoludur.]

Bu altı kasîde hamd u na't ve senâ vü mev'izat ve ehl-i tasavvuf u hakîkat lisânıyla yazılmış birtakım esrâr u mârifettir.

Kezâlik zâhîr şuarâsı tarîkinde “Fusûl-i Erbaa” nâmıyla mevsûm dört kasîdem vardır ki dört faslın hâsiyeti eseri gibi rub'-ı meskûna şâyî' olmuştur. Kasîde meydânının çâbü-k-süvârı ve zamânının bî-nazîr sühan-güzârı olan üstâd-ı âlî-şân Hâce Kelîmüddîn Süleymân meşhûr kasîde-i masnûasını tertîbe vaz'-ı hâme kılıp on sekizde itmâm eylemiştir. Vâkıâ bir nazm vücûda getirmiştir ki erbâb-ı nazm onun taammukunda hayrân ve teemmülünde ser-gerdândır. Tarsî san'atı kim matla'dan başka beyitte bulunmaz. Vâkıâ bu kasîdenin müstahrec matla'ı râsttır, fakat asl-ı matla'da evvelki mısra'ın bir lafzında tahallûf kılınmıştır. Matla'ı budur:

Sefâ-yi safvet-i rûy-et berîht âb-ı bahâr
Havâ-yi cennet-i kûy-et bebîht müşk-i Tatâr

[Yüzünün temiz saflığı bahar suyunu döktü (itibarsız etti). Sokağının cennet havası Tatar miskini eledi (savurdu).]

Bu matla'ı tanzîre uğraşan birçok sühan-ver ve nazm-güsterler âkıbet seyl-i hırmâna uğramışlardır. Fakîrin nazîremi matla'ı şudur:

Çünân vezîd be-bûstân nesîm-i fasl-ı bahâr
Kez-ân resîd be-yârân şemîm-i vasl-ı nigâr

[Bahar mevsiminin rüzgarı öyle esti ki; dostlara, sevgiliye vuslatın güzel kokusunu ondan ulaştırdı.]

Basâret ehli mülâhaza kılsalar bilirler ki bu matla' aybtan müberrâ ve i'tirâzdan muarrâ bir sûrette tarsî vâki' olmuştur. Yine bu nev' şiirin te'kîd ü mübâlağası ya'nî bu bâbdaki kuvvet-i tab'ımın isbâtı için bir rubâî dahi demişimdir ki "Halîl bin Ahmed" rubâî kâidesini vaz' kıldığından beri tarsî san'atında rubâî söylenildiği işitilmemiştir, belki yoktur. Rubâî şudur:

Ey rûy-i to kevkeb-i cihân-ârâyî
V'ey bûy-i to eşheb-i revân-âsâyî
Bî-mevc-i to yâ-Rabb çünân fersây
Gîsû-yi to çün şeb figân-efzâyî

[Ey yüzün cihânı süsleyen yıldız,
Ve ey kokusu ruhu dinlendiren aydınlık,
Senin dalgan olmasa bile, ey Rabbim, ne yıpratıcı bir şey bu!
Senin saçın gece gibi figân artırıcıdır.]

Cemî' sühân-ârâlar ve nazm-pîrâlar nazarında müstahsen ve matbû olan Hâce Hâfız tavrında altı bin beyitten ziyâde bir dîvân tertîb eylemişimdir ki ekseri Hâfız'ın şiirine bâzısı gazel tavrının muhteri'i olan Hazret-i Şeyh Muslihuddîn Sa'dî'ye, bâzısı aşk âteş-kedesinin şu'le-engîzi ve derd garîb-hânesinin eşk-rîzi olan Emîr Hüsrev'e, bâzısı kemâl evcinin mihr-i lâmi'i ve azîzân-ı mezkûre hâlâtının câmi'i olan Hazret-i Câmi'ye nazîre vâki' olmuştur. İşbu dîvânım miyân-ı halkda şâyî' ve rûzgâr ehlinin tab'ları o cihete râci'dir. Ve onda gûnâgûn dilkeş edâlar ve dil-pezir ma'nâlar cem' edilmiştir ki tafsîli bana münâsib değildir. Mukattaât, rubâiyyât, mesnevî, târîh, lugaz gibi esnâf-ı nazm onda cem' edilmiştir. Beş yüze karîb olan muammeyâtın çoğu hazret-i mahdûm-ı sâmiyyenin mübârek nazarlarından geçip onların ıslâh u tahsînleri şerefini kesb eyledikten sonra hâmemden rûzgâr safhasına yazılmış ve kalem leyl ü nehâr evrâkında nakş kılınmıştır. Bunlardan da başka evân-ı şebâbımda pek çok şiirde sihr-sâz ve nazmda füsûn-perdâz şuarânın şîrîn eş'ârı ve rengîn ebyâtından elli binden ziyâdesini hıfz eyledim. Ve onların zevk ü hâlâtından kendimi mütesellî kıldım. Ve her şiirin salâh u fesâdını teemmül edip nice mahfî dekâyika muttali' oldum. Fârsî elfâzın ayb u hünerini mülâhaza bâbında tab'im müşkilât çekmez. Belki ol vâdinin kat'ı esnâsında revende-i kilkimin tîz-kâmlıkta kadem vurmadağı yer tasavvur edilmez. Memâlik-i âlemde fazl u kemâl ehlinin mısır-ı muazzamı ve sevâd-ı a'zamı olan Horâsân mülkünde otuz yıldan efzûn ve kırk yıldan dûn bir müddet-i cesîmede bütün şuarâ-yı şîrîn-kelâm

ve fusahâ-yı vâcibü'l-ihtirâm herhangi ma'nâyı kim rûy-ı evrâka nakş eylemişse benim meclisime getirip hakk u ıslâh iltimâsın kılmaktadırlar. Ben dahi hâtırına gelen nükteyi izâfe eylediğimde kemâl-i insâfla teslim eylemektedirler. Teslîmden ibâ kılanlara dahi irâd-ı delâile izâh-ı merâm eylediğimde kabûl kılıp kendilerini şâkir ü memnûn bilirler. Nice maânî ehli hurde-dânlar ve dekâyık erbâbı dakîk-beyânlar Enverî ve Selmân'ın şiirinde her biri bir cânibi tutup yek-diğerini iknâ ve ilzâm eyleyemediklerinden berây-ı muhâkeme bu fakîre getirerek her ne sûrette hükm vermişsem müsellemler tutmalarıyla münâkaşaları ber-araf olmuştur. Kezâlik gazelde Mîr Şâhî ile Mevlânâ Kâtibî'nin ve mesnevîde Şeyh Nizâmî ile Emîr Hüsrev Dihlevî'nin muvâzenesi bâbında dahi bu yolda mürâca'atlar pek çok vâkî' olmuştur.

Hepsinden daha âlî-sened budur ki Hazret-i irşâd-penâhî (Molla Câmi) *nüvvire merkadühu nûren* cenâblarının lisân-ı Fârsî'de kendilerine tefevvuk edecek bir edîb tasavvur olunmaz. Hâl böyle iken birçok kütüb ü resâil ve gazeliyyât u kasâ'id -ki maânî gevherlerini nazm silkine idhâl eyler ve zamîr nihân-hânesinden encümen temâşâ-gâhına cilve verir idiler. İltifât ve i'tikâd tarîkıyla evvelâ müsveddesini bu fakîre verip “Bu evrâkı baştan aşağı oku, hâtırına her ne gelirse ilâve et” buyururlar ve bana keşf ü işâret olunan maânîyi ilâve eylediğimde ind-i şerîflerinde müstahsen düşerdi. Bu dâ'vâya delîl bu kim ondan ziyâde kütüb ü resâilde ol hazret bu fakîrin adını zikr kılıp tab' u idrâk ve buna mümâsil evsâfla fakîri yâd ederler. İşte bu kabûl nazarları eseri olmak üzere erbâb-ı fazl ü kemâlin mecma'ı ve ilm ü fazlın menba'ı olan Sultânü's-selâtîn-i sipihr-âyîn³⁶ sohbet ü hizmetlerinde bir karndan ziyâde bu fakîrin sözümün mertebesi refî' ve makâlemin derecesi vâsi'dir. Özüm sözüm cihetinden azîm i'tibâr ve sözüme özüm cihetinden hezârân pâye vü mikdâr ibraz buyrulmuştur. Mazhar-ı lutf-ı ilâhî ve mazhar-ı envâr-ı hakâyık-ı nâ-mütenâhî olup ferhunde zamîri ulûm gevherinin deryâsı ve huceste hâtırı, hâksâr bendeleri zâtının kimyâsı bulunan sultânü's-selâtîn huzûrunda tâife-i üdebânın ıstılâh ü kavâidinden bahs olsa muhâtabları bu fakîr, fesâhat ve belâgat ehli netâyic-i tab'ından her ne zikr edilse müşârün-ileyhleri bu hakîr olurum. Ol mikdâr bu toprağın rütbesini feleğe yetirip ol rütbe bu zerrenin pâyesini güneşten aşırıdılar ki kendilerinin hurşid-feyz tab'larından zuhûr kılıp ve kendi gevher-rîz kalemlerinden nigârîş bulan ve mevzû'ı kendi hâlet-i şerîfelerinin sûret-i güzârîşini hâvî bulunan *Risâle*'lerinde bu bendelerini nazm tarîkının cümle nev'inde pek büyük tavsîflere sezâ-vâr buyurup (sâhib-kırânlık) lakabıyla ser-efrâz ve bî-misl ü enbâzluk vasfıyla mümtâz kılmışlardır. Mukarrerdir ki tab'-ı hümayûnları müşkilât-ı zamânın mi'yârı ve ferhunde zihnlere dekâyık-ı âlemin hallâlî ve sâhib-i esrârıdır. Bende-i hâk-sâr egerçi topraktan alçak idim ama ol güneşin terbiyetiyle rengârenk güller açtım. Bu efkende-i bî-i'tibâr egerçi zerreden kemter idim ol sehâb-ı füyûzun takviyyetiyle gûnâgûn dürler saçtım. Dil-sûz ebyâtım münâcât ehline âşûb u gavga saldı. Bezm-efrûz gazeliyyâtım harâbâtîleri âh u vâveylâya düşürdü.

El-hâsıl fenn-i edebî Fârsî vü Türkî nazmında bu fakîrin vukûfu, belki mahâreti bunca delâil-i kavîyye ve şevâhid-i azîme öyle bir rütbe-i sâbit ü rûşen olmuştur ki eğer bu iki lisândan herhangisini diğerine tercîh kılacak olsam üdebâdan hiçbirisi bürhânımı redde mecâl bulamaz. Daha o kadar bürhânlarım var ki onları serd ü izâha bu risâlenin hacmi müsâit değildir. Bu kadcığından anlaşılıyor ki bu iki lisânın muvâzenesinde Türkçeyi tercîhim muvâfık-ı nefsu'l-emr olup garazdan sâlimdir.

Diğer bir cihet daha vardır ki saltanat-ı İslâmiyye Arap hulefâ vü selâtîninde iken felek ol vaktde nazm debîrine Arap lisânıyla cilve verdi. Hassân ve Lakît gibi melikü'l-keâm sühân-güzârlar ve ma'nâ-âferîn fesâhat-şîârlar peydâ oldular. Kendi lisânlarıyla nazm edâsının yâdını

³⁶ Sultân Hüseyin Baykara Hazretleri.

verdiler. Bu münâsebetle selâtîn-i Arab'dan İbrâhim Mehdî, Me'mûn Halife ve daha bunlardan başka selâtîn-zâdeler garrâ nazımlardan kasâyîd söylediler ve fevâ'id zâhir kıldılar. Memâlik-i İslâmiyye'nin bâzı ekâlîminde Sârt selâtîni müstakîl oldukda ol münâsebetle Fârsî-gûy şuarâ zuhûr kıldılar. Kasîdede Hâkânî ve Enverî ve Kemâl İsmâîl ve Zahîr ve Süleymân gibi, mesnevîde üstâd-ı fen Firdevsî ve nâdir-i zamân Şeyh Nizâmî ve câdû-yı Hind Mîr Hüsrev gibi, gazelde muhterî'-i vakt Şeyh Muslihüddîn Sa'dî ve yegâne-i asr Hâce Hâfız-ı Şîrâzî gibi. Bu münâsebetle Sârt selâtîninden Sultân Tuğrul ve Şâh Şucâ gibi âlî-kadr pâdişâhlar ve refî'-mertebe encüm-sipâhlar rengîn ebyât ü şîrîn gazeliyyât söylediler. Kezâlik Türk hanları dahi makâm-ı emârete geçdikde Hülagü Han ve Timur Küregen zamânından bed'en ile ferzend-i halefî Şâhruh Sultânın zamânı âhirine kadar Türk lisânında da şâirler zuhûra geldi. Ve ümerâ-yı Türk'ten de hoş-tab' lisânlar vücûd buldu. Şuarâ Sekkâkî, Haydar Hârezmî, Atayî, Mukîmî, Yakînî, Emîrî, Gedâyî gibi. Ama Fârsî'de mezkûr olan şuarâ mukâbilinde Türk'te şâir peydâ olmadı. Yalnız Mevlânâ Lutfî vardır ki erbâb-ı tab' huzûrunda okunmağa çespân nice matla'ları vardır:

Ol ki hüsn etti bahâne elni şeydâ kılmalı
Közügü dek kıldı seni özni temâşâ kılmalı
“Ol ki hüsn etti bahâne halkı şeydâ kılmaga
Kıldı âyînesini kendin temâşâ kılmaga”

o cümledendir. Selâtinden dahi Sârt ümerâsına mukâbil şâir gösterilemez. Yalnız içlerinde Sultân Bâbürr kuvvet-i tab'a mâlikdir ki şu matla' onundur:

Nêçe yüzün körüp hayrân bolayın
İlahî mên saña kurbân bolayın³⁷

El-hâsıl bu devre kadar Türk'te Arap vü Acem kadar şâir zuhûr etmedi. Vaktâ ki mülk-i İslâm'ın bir kısmı bu dūd-mânın taht-ı saltanata merbût olunca asâlet bahrinin dürr-i şâhvârı, adâlet ma'deninin gevher-i âlî-mikdârı, sipeh-büdlük meydânının Sâm-ı Nerîmân'ı, ser-efrâzlîk tâcının gevher-i zîbendesî, bezm-sâzlık sipihrinin ahter-i ferhundesî, cihân-dârlık bezminin İskender-i Cemşîd-câhı, cihângîrlîk encümeninin hurşîd-i âlem-penâhı, rif'at cihânının kulle-i gerdûn-hırâşı, adâlet sipihrinin sehâb-ı gevher-pâşı, fazl u kemâl hadekasının merdümek-i bînâsı, tekellüm ü makâl hadîkasının bülbül-i hoş-nevâsı es-Sultân ibnü's-Sultân el-Hâkân ibnü'l-Hakân mu'izzü's-saltanati ve'd-dünyâ ve'd-dîn Ebû'l-Megâzî Sultân Hüseyin Bahadır:

Kim tâ felek âfâk üzre devr kılur
Encüm güli her şeb bu çemendin açılur
Ne şâh anıñ zâtı kibi yâd olunur
Ne tab' anıñ tab'ı-veş asla bulunur

Diğer:

Tâ kim bu felek döner devâm olsun aña
İkbâl bisâtında makâm olsun aña
Hem nutk ile cân-bahş kelâm olsun aña

³⁷ Mefhûmu mâlûmdur.

Hem nazm-ı kelâm müstedâm olsun anı

İşbu sultân-ı mezkûr-ı unvân cihân-bânlık tahtında makâm ve kişver-sitânlık mesnedinde ârâm tuttukda mülküne emniyet gevherlerini çekti ve cihân mezra'ına cem'iyyet dânelerin ekti. Selîm kalbi, gevher-i kân-ı maânî ve müstakîm zihni, mevrîd-i feyz-i sübhânî olmakla kelâm ehline terfih ü ibtihâclar ve kelâm sınıfına revnak ü revâclar müyesser olup her ilmde müfîd te'lîfler ve her fende muntic tasnîfler vücûda geldi. Garîb u nâdir resâil-i ma'nevî zuhûra geldi. Acîb ü bî-nazîr devâvîn gazel ü kasâyid ü mesnevî yapıldı. Kendi şerîf ü latîf zihinleri dahi her ne kadar Fârsî söylemeğe kâdir ve Türkçe nazmda mâhir ise de tab'-ı aslîsi iktizâsı ve şâyi' olan tekellümün münâsebet-i edâsı mülâbesesiyle Türkî Dîvân tedvînine meyl kıldılar. Dil-pezîr ebyât ü bî-nazîr gazeliyyât zuhûra getirdiler ki Utârid felek dîvân-hânesinin kalem-zen ü râkımı ve sipîhr beytû'l-intizâmının rakam-keş ü nâzımı oldukça onun gibi dekâyık gül ü reyâhîniyle ârâste bir gülşen ve ol nev' maânî cevâhir-i semîniyle pîrâste bir mahzen görmemiştir. Dakîk ma'nâ gül-izârları selîs elfâz kisvelerinde cilve-nümâ ve garîb maksûd mâh-ruhsârları latîf edâ hullelerinde çehre-güşâdır. Dîvân değil ki bahr-ı ummândır. Her gazeli cevâhirle memlû bir seffinedir. Seffine değil ki hazînedir. Her yedi beyti maânî gevherlerini hâvî yüz defînedir. Sûz-nâk ebyâtını okuyanların nefesi halkın gönlünü yakmaklığa semûm-ı âfet ve elfâz-ı derd-mendânesini edâ kılanların sadâsı hırâşî mahzûnlar bağrına bâdî-i cerâhattır. İbâreti, neşâtîlî zamîrleri mâtem-zede ve harâreti, buz gibi soğuyan gönülleri âteş-kede kılıcıdır. Hurûfu tertîbinde sihir-sâzlıklar ve edâsı terkîbinde füsûn-perdâzlıklar hâsıdır. İşbu sıfatla ta'rîfî mezkûr ve bu âyîn ile tavsîfî mestûr olan bu dîvân gibi bir eser-i güzîn Türk dilinde -değil selâtîn-i mükerrrem-i Dârâ-haşemden- belki şuarâ-yı kudsî-nefs-i Mesîhâ-demden bile zuhûra gelmemiştir. Bu eser ancak taraf-ı sultânîden sâdır ve miyân-ı nâsa şâyi' oldu. Ve onun zülâl-i hayâtının feyzi, çeşme-i hurşîdden bâlâ-ter olmağa yaklaştı. Tâife-i şuarânın bî-behreleri, bu rûh nakdinden behreyâb ve leb-teşneleri bu âb-ı hayâtın sîr-âb oldular. Ale'l-husûs Hazret-i Sultânü's-selâtîn hâtır-ı kimyâ-eseri ve zamîr-i hurşîd-âsârı dahi bu cihete mâildir ki Türk şâirleri kendi lisânlarıyla şiire meşgûl olalar. Gönül goncası dağından bahâr nesîmi gibi enfâs-ı Türkiyye ile gül misâli açılalar. Kezâlik iltifât ü ihtimâm cihetinden bâzı maânînin nazmına hükm-i şerîfleri cârî oldu. Eş'ârın envâ'ına ve hüsn-i edâsına nisbeten atıyyeler ta'yîn ve teşvîkler icrâ kılındı. Hâlbuki Türklerin hoş-tab' begleri ve mir-zâdeleri ve sâhib-i zihn-i pâk ü âzâdeleri lâıyıkı vecihle bu teşvîkât ü tahrîsâtın istifâde ile iştigâl esbâbını düzemediler ve ol nev' tab'-ı kâmil eserini gösteremediler. Bu teşebbüsten ise hem karîhalarına rikkat ü vüs'at hem de kendi devirlerine pek büyük hizmet me'mûl idi. Daha tuhafı budur ki böyle bir pâdişâh-ı sühandânın tergîb ü telkînine ve ihsân u tahsînine muvâfakat u imtisâl vâcib iken bu muvâfakatı bu mütâba'atı unutup ve nâ-fermânlık râhını tutup çoğu, belki cümlesi Fârsî'ye mâil ve o dil ile nazma kâil oldular. Dünyâda bundan aceb iş olmaz. Bâlâda tafsîl edildiği vecihle Türk dilinin kesret-i elfâz ve vüs'at-ı ibârât ve garâbet-i ma'nâ ve selâmet-i edâsıyla berâber dil-pezîr bir sûretde nazm u inşâdında suûbet ve dil-pesend bir hâlde tertîbinde tab'a renc ü ukûbet olmakla işbu lisânın mâhiyyetinde ve neşr ü tevsî'i esbâbının tavzîhinde bir risâle yazmak ve derûnunda Hazret-i Sultânü's-selâtîn mülâyemet-i tab' u mahâret-i zihnlerini şerh etmek ve re'y-i hümayûnlarının tertîb kıldığı dîvâna âid bir nice söz söylemek lâzım geldi. Ol hazret kemâl-dânâlık ve vukûf-tüvânâlık kusvâsına bâliğ olduğundan dolayı Türk dilinde şiir inşâd edenlere envâ'î ta'lîm ü telkîni ibzâl ve avâtîf u ihsânını mâlâmâl kıldığı hâlde bu emîr-zâdeler ve sâir şâ'ir-i âzâdeler ya ol hazretin dakîk sözünü anlamıyorlar veya anladıkları hâlde bu yolda it'âb-ı fikr etmek istemiyorlar veya ellerinden gelmiyor. Bu zaîf-i hâksâr ol hazretin kudsî nefesini kabûl ve vâcibü'l-iz'ân hükümlerine itâat ü

fermân-berdârlık kılıp dilimden ve dilimden gelebildiği kadar ve kalemimde ve elimde kuvvet ü istitâat bulduğum müddette -ol hazretin bendesi ve bendelikle sa'âdet-mend ferhundesini olmaklığımla berâber- şâgirdliğiyle de kendimi müşerref ü erc-mend ve mübâhî vü ser-bülend kıldım. Senelerce Türk dilinin, Türk şiirinin fâide vü üslûbuna âid bilmediklerimi kendilerinden sorup ve müşkilleri hallâl-ı müşkilât olan huzûr-ı hümayûnlarına arz edip azîm fâideler ve küllî netîceler hâsıl eyledim. Ol hazretin ta'lîm ü terbiyyetiyle ve reh-nümâlığı takviyyetiyle işim ol mahalle yetti ki ol hazret kendi tab'-ı pâkleri netîcesinden zâhir olan ve kendi maârif-nigâr kilik-i şerîfleri tahrîri olan risâlelerinde elkâbımı ne yolda yazdıklarını bâlâda söyledim, tekrâra hâcet yoktur. Bu bende, Hak teâlânın "el-mütekellim" ism-i şerîfine mazhar olması ve halâyık arasında tekellümde akrân u emsâlinde imtiyâz bulup âvâz-ı iştihârî âleme velvele salması ol hazretin inâyet ü ihtimâmları sâyesindedir. Bâlâda mezkûr olan devâvîn ü mesnevî ve kütüb ü resâil-i ma'nevî -ki binâ-yı âlem kâim oldukça üdebâdan hiçbirinde ictimâ'-ı müyesser olmaz- bana nasîb olmuş ve cümlesi ol hazretin ismine muhayyel ve hümayûn elkâbına müzeyyel kılınmıştır. Âsâr-ı mezkûredeki tavsîfâtı sair inâyât-ı şerîfeleri mukâbilinde tutup "el-mütekellim" ism-i şerîfine mazhariyyetim şükrân için dahi Türk ve Sârt lugatlerinin keyfiyyet ü hakîkati şerhinde işbu risâleyi tahrîr edip "Muhâkemetü'l-Lugateyn" tevsîm eyledim. Bu risâlede dahi ol hazretin bu lisânla nazm inşâd edip Mesîhâ enfâsı ve Hızır zülâlinden ihyâ-yı emvât eylemek bâbında böyle fesâhat ü rikkati ve belâgat ü vüs'atı ve mâmâfih her üstâd-ı müşkil-küşâyâ müyesser olmayan su'ûbeti der-kâr bulunan bir lisân-ı bedâiyi'-nişândaki kuvvet-i hârikulâdelerini zâhir kıldım. Kezâlik hayâlîme şu da vârid olur ki kendi elfâz u ibâretlerinin hakîkatine ve lisânlarının mâhiyyet ü keyfiyyetine vâkıf eylediğimden ve Fârsî-gûyların Türk ibâret ü elfâzı bâbında ta'n u serzenişlerinden kurtardığımdan dolayı Türk kavmi üzerinde bir büyük hak kazandım, onlar da bu zâhir kıldığım ilm-i mahfî için çektiğim renc ü meşakkat mukâbilinde -ümîd ederim ki- bu fakîri hayr duâ ile yâd, ruhumu bu kadcıla şâd buyuralar:

Bu nâme ki yazdı kalem ey âkil
Târîh hitâmıdır dokuz yüz beş yıl
Çarşenbih günü şehr-i cümâdiye'l-evveli
Hak lutfı ile oldu ferâgat hâsıl

Osmanlıcaya nâkili olan "İbn-i Hazreti Mevlânâ Mehmed Veled" hakîrin dahi söylediği târih-i hitâm şu rubâîdir:

Bu nâme-i nâmî ki bulunmaz buna eş
Osmanlıca giydi bir libâs-ı dil-keş
Bir cum'a günü bitip yazıldı târih
Kim *selh-i muharrem ü bin üç yüz on beş*³⁸

Allahümma'ğfir li-müellifihî ve nâkilihî ve li-men neşrehû ve şterâhû ven-tene-fea bihî. Âmin, bi-câhî'n-nebiyyî'l-emîn ve âlihî ve sahbihî ecma'în.³⁹

³⁸ [1 Temmuz 1897]

³⁹ [Allah'ım! Bu eserin müellifini (yazarı), nakledenini (aktaranı), yayarı (neşredenini), satın alanı ve ondan faydalananı bağışla. Âmin! Emin Peygamber'in (Hz. Muhammed'in), onun âlinin (ehli beytinin) ve tüm ashabının hürmetine.]

Sonuç

Ali Şîr Nevâyî'nin *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eseri, Türk dilinin ifade gücünü ve zenginliğini ortaya koyan klasik bir dil incelemesidir. Yazılışından bu yana farklı biçimlerde Türkçeye kazandırılan eserin çevirilerden biri olan Veled Çelebi İzbudak'ın çalışması, yalnızca bir tercüme olmakla kalmayıp Osmanlı Türkçesinin son dönemine ait dil özelliklerini koruyan ve döneminin dil anlayışını yansıtan kültürel bir belge niteliği taşır. İzbudak, Türkçenin kelime hazinesine, anlatım gücüne ve yapı özelliklerine dikkat çekerek, eserin düşünsel özünü Türk okuyucusu için yeniden yorumlamıştır.

İzbudak'ın kullandığı dil, klasik Osmanlı nesrinin olgun bir örneğidir. Arapça ve Farsça unsurlar bakımından zengin olmakla birlikte, anlatımı açık ve akıcıdır. Çevirmen, hem ilmî bir üslup kullanmış hem de okuyucunun anlamasını kolaylaştıracak bir düzen kurmuştur. Metin boyunca Türkçe kelimelere özel bir vurgu yapılmış, bazı yerlerde açıklayıcı cümlelerle anlam desteklenmiştir. Bu tutum, çevirmenin yalnızca aktarım yapan biri değil, aynı zamanda metni yorumlayan bir dil bilincine sahip olduğunu gösterir. Tercümede yapılan açıklamalar ile Türkçe ve Farsça şiirlerin çevirileri okuyucunun anlamı kavramasına yardımcı olmaktadır.

Muhâkemetü'l-Lugateyn üzerine yapılan sonraki akademik çalışmalar arasında çeşitli modern Türkçe baskılar bulunmakla birlikte, İzbudak'ın tercümesi tarihî değer bakımından ayrı bir yere sahiptir. Daha sonraki baskılar sadeleştirilmiş ve açıklamalı biçimde yayımlanmış olsa da İzbudak'ın çalışması, eserin Osmanlı kültür çevresinde nasıl anlaşıldığını göstermesi açısından benzersizdir. Bu yönüyle söz konusu tercüme, hem bir edebî ürün hem de Türkçenin gelişim sürecini belgeleyen tarihî bir kaynak niteliğindedir.

Kaynakça

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed (1351). *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs*, C. II, Beyrut.
- Akar, Metin (1999). *Veled Çelebi İzbudak*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 107–122.
- Alî el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî (2002). *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhi Mişkâtî'l-Mesâbih*, nşr. Sıdkî Muhammed Cemîl el-Attâr, Beyrut: Dâru'l-Fikr, C. I-II, IV, VI, VIII.
- Barutçu Özönder, F. Sema (1996). *Ali Şîr Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Belin, François-Alphonse (1861). “Notice Biographique et Littéraire sur Mir Ali-Chir-Névâî”, *Journal Asiatique*, 17:175–256, 281–357.
- Bilgin, A. Azmi (2020). “Muhâkemetü'l-Lugateyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhakemetul-lugateyn> [04.06.2025].
- Boltabayev, Saidbek (2025). “Muhâkemetü'l-Lugateyn Eserinin Ankara Nüshası”, *Türkiyat Mecmuası*, 34/2: 819–837.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. (t.y.). *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford.
- Devereux, Robert (1966). *Judgment of Two Languages; Muhakamat Al-Lughatain by Mir 'Ali Shir Nawâi: Introduction, Translation and Notes*, Leiden: E. J. Brill.

- Diyanet İşleri Başkanlığı (2020). *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, haz. Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Eckmann, János (2005). *Çağatayca El Kitabı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Efendioğlu, Süleyman (2010). "Veled Çelebi İzbudak'ın "Türk Diline Medhal" Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Journal of Turkish Research Institute*, 11/26: 24.
- Erken, Jülide (2021). "Muhâkemetü'l-Lugateyn (Velet Çelebi İzbudak)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/muhakemetu-l-lugateyn-velet-celebi-izbudak> [04.06.2025].
- Gandjei, Tourkhan (1948). *Emir Nizamüddin Ali Şir Nevâyî - Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Tahran: Firdevsi.
- Ganiyeva, Suyuma (2000). *Alişir Navoiy Mükemmel Eserler Toplamı*, C.XXVI, Taşkent: Fen.
- Gulmuhammedov, Abdülhakim (1925). *Emir Ali Şir Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Aşkabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.
- İşitman, İshak Refet (1941). *Ali Şir Nevai Muhakemetü'l-Lugateyn*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İzbudak, Veled Çelebi (1897). *Mir Ali Şir Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn*, İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Kaçalin, Mustafa S. (2011). *Niyazi-Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar – El-Lugatu'n-Nevaiyye ve'l İstişadatu'l-Cagata'iyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaçar, Mücahit (2025). "François-Alphonse Belin'in Yazdığı Nevâyî Biyografisinin Necib Âsım Tarafından Yapılan Türkçe Tercümesi", *Hece Dergisi Biyografi Özel Sayısı*, 1:340–362.
- Kara, Mustafa (2001). "İzbudak, Veled Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/izbudak-veled-celebi> [25.08.2025].
- Kut, Günay (1989). "Ali Şir Nevâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai> [04.06.2025].
- Levend, Agâh Sırrı (1968). *Ali Şir Nevaî IV – Divanlar ile Hamsesi Dışındaki Eserler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 189–217.
- Malehova, Alla (1970). *Alişer Navoi Sujdeniye O Dvuh Yazıkah (Muhakamatul-Lugatayn)*, Taşkent: Fen.
- Örmeci, Saadet (2021). *Ali Şir Nevâî ve Muhâkemetü'l-Lugateyn (Ali Şir Nevâyî'nin Doğumunun 580. Yılı Anısına)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Quatremère, Étienne-Marc (1841). *Extraits d'Ali-Schir*, Paris.
- Quatremère, Étienne-Marc (1845). *Chrestomathie en Turk oriental: Contenant Plusieurs Ouvrages de l'Émir Ali-Schir, des Extraits des Mémoires du Sultan Baber*, Paris.
- Redhouse, James W. (1890). *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, İstanbul: American Mission.
- Sadikov, Kasımcı (2017). *Alişir Nevâyî - Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Taşkent: Akademnashr.
- Sami, Şemseddin (2006). *Kâmûs-ı Türkî* (15. baskı), İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Seyhan, Tanju (2022). "Muhâkemetü'l-Lugateyn (Nevâyî)", *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/muhakemetu-l-lugateyn-nevayi> [04.06.2025].

- Sıddık, Muhammedzade (2009). *Emir Alişir Nevâyî - Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Tebriz: Neşr-i Ahter.
- Steingass, Francis (1998). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut: Librairie du Liban Publishers.
- Tömür, Hemit ve Polat, Abdurp (1988). *Muhâkemetü'l-Lugateyn: İkki Til Münazarası*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Tursunov, Yusuf (2021). *Alişir Nevâyî Muhâkemetü'l-Lugateyn: İlmiy-Tenkidiy Metin*, Taşkent: Fen Neşriyatı.
- Ünlü, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Vâhidî, Muhammed Yakub (1984). *Ali Şir Nevâyî - Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Kâbil: Afganistan Bilimler Akademisi.
- Vámbéry, Ármin (1862). “Muhâkemet-ül-Lugetejn Mır ‘Ali-Sír (Nevajı) Csagataj-Törökjéböl”, *Nyelvtudományi Közlemények*, 1:112–130.
- Yılmaz, Mehmet (1992). *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Extended Abstract

Ali Şir Nevai's *Muhakemetü'l-Lugateyn* (*The Judgement Between the Two Languages*), written in 1499, stands as one of the most influential works in the intellectual history of the Turkish language. The book is far more than a comparative linguistic treatise between Turkish and Persian; it is a deliberate cultural and philosophical statement asserting the richness, expressiveness, and aesthetic depth of Turkish. In this masterpiece, Nevai argues against the dominant fifteenth-century belief in the superiority of Persian and demonstrates that Turkish surpasses it in lexical variety, grammatical flexibility, phonetic range, and stylistic elegance. By contrasting the two languages systematically, Nevai elevates Turkish from a vernacular tongue to a sophisticated literary medium and, in doing so, plays a decisive role in shaping early conceptions of Turkish linguistic and cultural identity throughout Central Asia and the broader Turkic world.

The modern rediscovery of *Muhakemetü'l-Lugateyn* began in the nineteenth century with the work of Western Orientalists who translated and analyzed portions of the text. Their studies introduced Nevai's linguistic philosophy to European academia and sparked further research on the historical development of Turkic languages. In the Ottoman Empire, the work was first presented in 1889 in an abridged version published in *Niliüfer Magazine*. The most comprehensive Ottoman Turkish translation, however, was prepared by Veled Çelebi İzbudak and printed by İkdâm Press in 1897. Written in Arabic-script Ottoman Turkish, İzbudak's version is not a mere translation but a sophisticated reinterpretation of Nevai's ideas for a late-Ottoman readership increasingly engaged with issues of language, identity, and modernization.

İzbudak's translation stands as a distinctive linguistic and historical artifact that preserves the stylistic, syntactic, and lexical features of late Ottoman prose. His language reveals the hybrid nature of the era: it fuses the learned vocabulary of Arabic and Persian with the rhythmic clarity of Turkish syntax. The prose is mature, balanced, and scholarly, retaining the intellectual tone of Nevai's Chagatai original while ensuring clarity for Ottoman readers. İzbudak acts not only as a translator but as an interpreter and commentator. Through explanatory notes, glosses, and paraphrases, he elucidates obscure passages and reformulates complex arguments. This interpretive approach demonstrates his dual identity as both a linguist and an intellectual who re-contextualizes Nevai's message within his own cultural moment.

A defining feature of İzbudak's work is his conscious emphasis on Turkish vocabulary and idiomatic expressions. He repeatedly presents Turkish equivalents for Persian words and highlights their semantic subtleties and expressive richness. In doing so, he reinforces Nevai's original mission -to assert the capability and beauty of Turkish- while also reflecting his own linguistic patriotism during a period when debates about national identity and language reform were becoming central in Ottoman intellectual life. His focus on Turkish lexis anticipates, in some measure, the early twentieth-century language reform movements that would later transform Turkish literary and political discourse.

From a historical and philological standpoint, İzbudak's translation holds a unique position among later versions of *Muhakemetü'l-Lugateyn*. Subsequent editions in modern Turkish-whether simplified or annotated -do not capture the late- Ottoman linguistic environment with the same authenticity. İzbudak's rendering therefore provides an invaluable primary source for examining how Ottoman intellectuals perceived linguistic hierarchy, bilingualism, and the evolving literary relationship between Turkish and Persian. It offers a vivid picture of the fin-de-siècle Ottoman world, when the question of language was deeply bound to cultural self-definition, modernization, and the search for national identity.

In this context, the present study -based on İzbudak's Arabic-script Ottoman Turkish text-aims to transcribe his translation into Latin script and to analyze its linguistic and stylistic features. This effort makes an important historical document accessible to modern scholars and enriches contemporary understanding of Turkish linguistic heritage. İzbudak's work testifies to both his erudition and his refined linguistic sensibility. It also serves as a symbolic bridge linking the historical continuum of the Turkish language from its Chagatai roots through the Ottoman period and onward to the modern era.

Ultimately, Veled Çelebi İzbudak's Ottoman Turkish translation of *Muhakemetü'l-Lugateyn* represents a pivotal moment in the transmission and reinterpretation of Ali Şir Nevai's linguistic thought. It encapsulates the intellectual spirit of its time, demonstrates the adaptability of Turkish as a literary and scholarly medium, and preserves the transitional linguistic traits characteristic of the late Ottoman period. For contemporary readers and researchers, it not only revives the philological debates of the past but also affirms the enduring creativity, richness, and sophistication of the Turkish language as a vehicle of thought and art.